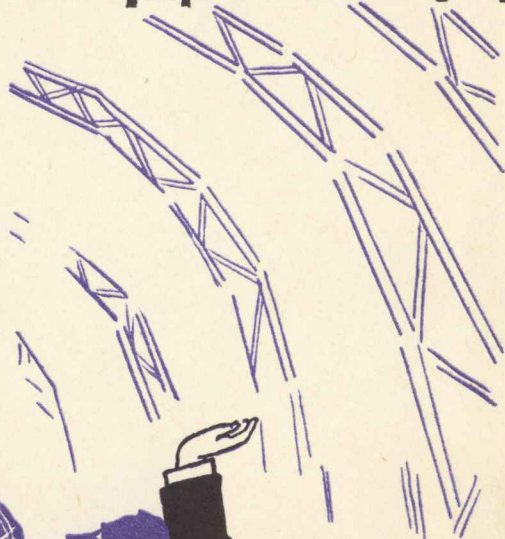
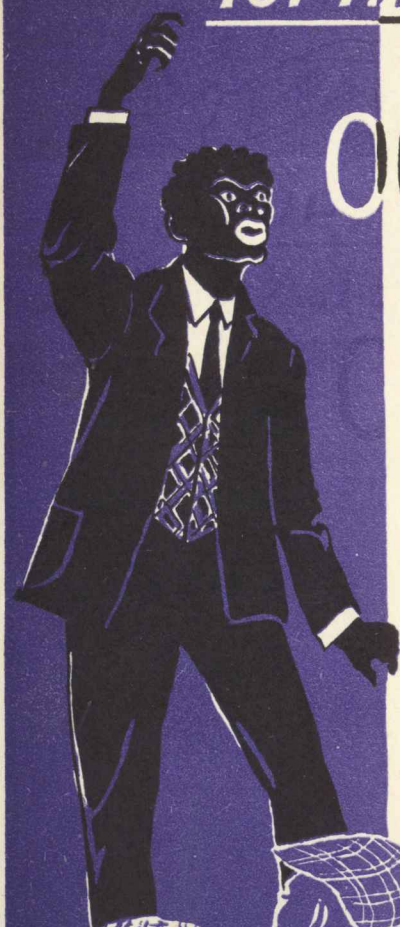

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ОСТАННІЙ ЕЙДЖЕВУД

КНИГОСПІЛКА

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ОСТАННІЙ ЕЙДЖЕВУД

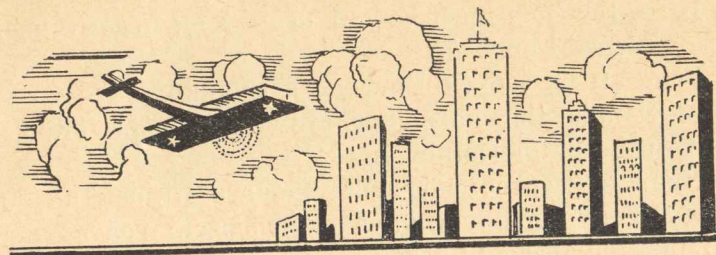
РОМАН

ВИДАННЯ ДРУГЕ

КНИГОСПІЛКА

Бібліографічний опис
цього видання вміщено
в „Літоп. Укр. Друку“,
„Картковому реперт.“
та інших покажчиках
Укр. Книжк. Палати.

Обкладинка і малюнки худ. Жалко-Титаренка

I

НАДЗВИЧАЙНЕ ЗАСІДАННЯ РНК

Товариш Кім гостро й коротко оглянув залю засідань, червону китайку на столі, скупчені обличчя наркомів із слідами недавнього, раптово перерваного сну. Його зір зупинився на мармуровій голові Леніна на тлі оксамитових прапорів.

Наркоми, нашвидку поправляючи одяг і гримаючи стільцями, заклопотано займали свої місця. На всіх обличчях було німе запитання:

— В чому річ? Чому в такий пізній, незвичайний час?

Товариш Кім подзвонив:

— Надзвичайне засідання Ради Народніх Комісарів вважаю за розпочате.

Всі очі напружено зупинились на ньому.

Він віддихнув:

— Товариші... Вам усім відомо, що вчора о 12 годині ранку ми відіслали до ліги націй нашу ультимативну ноту. На відповідь ми дали 96 годин. Але чекати чотири дні нам не довелося. Відповідь ми щойно прийняли радіом.

Кімнатою перейшов тихий шелест од подиху двадцяти грудей і вшух.

Голос Кіма забренів високо й дзвінко:

— У відповідь на наш ультиматум капіталістичний світ оголосив нам війну...

Хвилина мертвої мовчанки здалася Кімові, як вічність. Він пильно оглянув скуйовджені голови наркомів, силкуючися прочитати думки, що сказано працювали за нерухомими скам'янілими обличчями.

— Ми були готові, товариші, до цієї відповіді...— почав твердо Кім.

— ... але все ж не сподівалися, що вона буде саме така...—докінчив хтось

Заховані за байдужими обличчями думки враз повіддю прорвались і, вдарившись до мармурового підмурівку бюсту вождя, лунко відбилися десятками голосів серед червоних мурів залі засідань.

Кім не дзвонив. Він лише стежив за рухами, і вміло виловлював очима загальну думку.

— Це вже буде наш останній бій,—залунало з другого кінця.

Тоді Кім подзвонив:

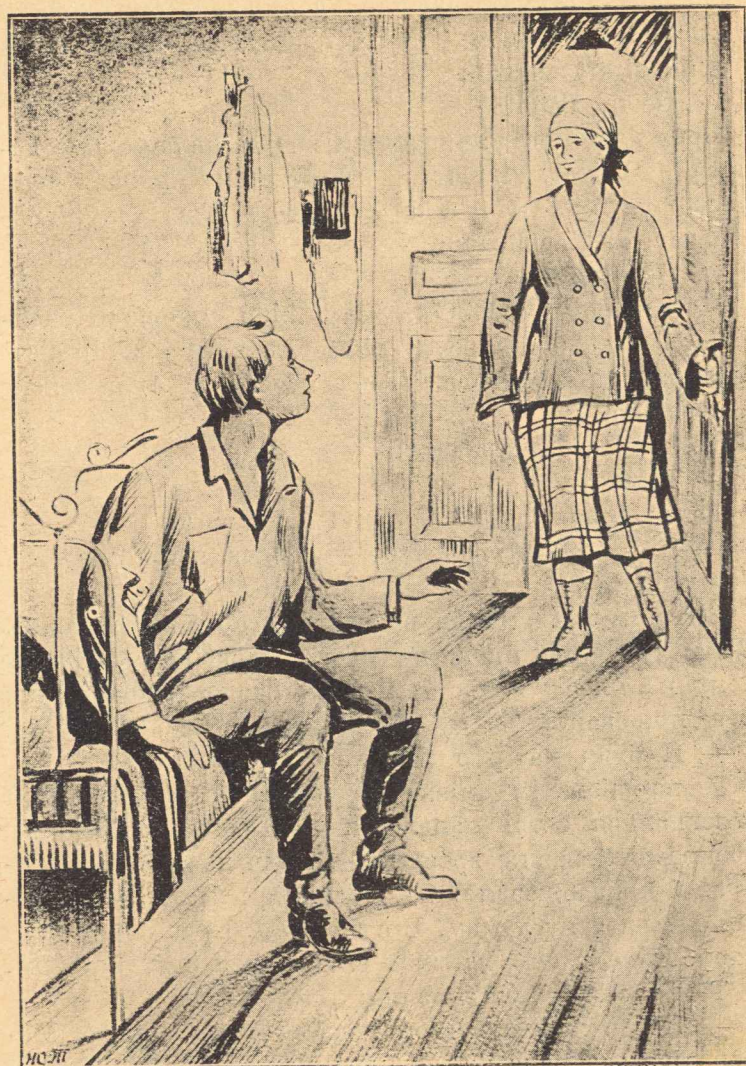
— Ви мовили правду, товаришу,—це мусить бути наш останній бій,—і додав:—обмін думок вважаю зайвим. Відкриваю засідання Ради Праці й Оборони.

У двері владно постукано.

Володимир невдоволено похмурилась і роздратовано хекнув. Він щойно вернувся з роботи й саме збирався спочити. Не змінюючи вигідного стану, він бовкнув:

— Атож...

Двері рипнули. В смузї світла, що простяглася з передпокою, з'явилася знайома постать. Ця постать

В смузї світла, що простяглася з передпокою, з'явилася знайома постать.

мала звичку стукати лагідно й делікатно. Незвичайний стукіт збив Володимира з пантелику. Він прищулився і неймовірно спитав:

— Це ти, Гайо?

Вона клацнула вмикачем. Кімната спалахнула в яскравому світлі. Рішучими, незнайомими кроками вона перейшла кімнату й сіла на канапу. Тоді вже відповіла хутко й серйозно:

— Це я, Во!

Потім поволі оглянула хату, ніби вперше її бачила—на мить зупиняючи свій погляд на кожній речі й пильно її оглядаючи. Така поведінка була зовсім незвичайна.

Володимир здивувався:

— Ти що?

Тепер вона вперше глянула й на нього.

— Я переїжджу до тебе,—сказала вона твердо й радісно.

Володимир не встиг висловити свого здивування. Вона хутко підійшла до нього й лагідно сперлася йому на плечі. Голос її на цей раз забренів м'яко й схвильовано:

— Я буду матір'ю, Во...

У парубоцькім мізку Володимира фейерверком розсипалися сотні малюнків,—він батько. Спочатку невиразні й важко зрозумілі образи де-далі визначалися й приваблювали. Отетерення з несподіванки змінилось на ясну думку. Він збагнув. Враз спротивило парубоцтво й непереможно заманулося бути батьком.

Тим часом Гайя говорила:

— Я проходила містом повз дитячі будинки. Мимоволі я зазірала до кожного вікна і з кожнісінької голомозої пики я шалено раділа. Адже скоро-скоро і в нас буде таке... Який ти став мені рідний! Наше життя доповнюється новим змістом...

Настирливо й неприємно задзвонив телефон. Володимир метнувся до трубки.

— Гальо!.. Так... Володимир.

Гайя щільніше до нього притулилася:

— Во!

Прирісши до трубки, Володимир коротко кинув:

— Гайя, встань. Візьми олівець і папір. Пиши.

Шифрована телефонограма...

Руками тремтячими від нервового напрудження і перерваної насолоди Гайя хутко записувала чудні, незнані слова.

— Все. Я зараз дістану шифр. Відвернись. Ти не маєш права знати, де він у мене захований.

Володимир повісив трубку, похапцем розстібнув одяг, і видобув невеличкий гаманець, а з гаманця абетку до шифру.

За хвилину чудні, незрозумілі знаки обернулися в рядок стрімких літер, а літери в слова.

— Я йду, Гайо. Пробач, але мене викликають на позачергове діжурство до апарату. Викликають секретно. Ти нікому не мусиш говорити, куди я пішов.

Гайя приглушила мимовільне зітхання:

— Ми зустрінемося лише завтра ввечері, після праці. Прощай.

— На все добре.

Володимир вийшов.

Над містом простяглася ніч. Серце Донбасу спало. Нічну глупоту розтинали лише плями вартових ліхтарів та відблиски далеких домен. Володимир запалив цигарку, щільно запнув шкіряк, і впірнув у пітьму. Вуличний брук кілька хвилин відбивав його хуткі кроки, що раз-у-раз віддалялися...

В горішній, запнутій частині корпусу глухо дуднів головний приймальник.

Радіо-станція, як завжди, сяла вогнями.

В конторі сидів інспектор. Він пішов назустріч Володимирові:

— Це добре, що ви так хутко. Радіо не жде. Я мусів викликати вас позачергово—ви кращий слухач. А справа дуже серйозна. Зараз же йдіть на шифровий.

— Що маю приймати?

— Позачергове, надзвичайне засідання РПО.

За кованими дверима секретної приймальні буяло своє дивне, таємне життя. Одноманітно бубонів приймальник, сухо потріскували, спалахуючи синіми вогниками, швидкі іскорці. Підмайстер ладнав дріт. Вартовий, передаючи Володимирові залізні вуха, на швидку записував останні слова прийнятої радіограми.

Володимир хутко скинув шкіряк, засукав рукави і, поки підмайстер приладнував йому вуха, до ладу розклав папір, олівці, ножики, готуючись до стенографічного запису. Потім зручно сів і ввімкнув струм.

II

ПРОМОВА ГОЛОВНОГО ІНЖЕНЕРА РПО

Саме в цю хвилину тов. Кім, відкривши засідання РПО, дав слово головному інженерові.

Я говоритиму стисло і вашої уваги на довгий час не затримаю. Мета моєї коротенької доповіді,—виявити готівку наших збройних сил і військової спроможности,—почав головний інженер.

— Ви маєте на це лише 15 хвилин,—підігнав його тов. Кім.

— Отже, прошу уваги. За час від Жовтневої революції до сьогоднішнього дня ми всі наші сили, зважаючи на неминучість війни з буржуазним світом, кинули не на озброєння радянських країн, як слід було б чекати, і як це зробили буржуазні країни, а на відродження й поліпшення нашого господарства,

справедливо гадаючи, що саме цим ми переможемо. Що ліпше наше господарство, то й ми міцніші на світовій арені. Та проте, за допомогою самодіяльних громадських організацій—насамперед Авіохему,—що чимало спричинилися й до відродження радянського господарства,—державна за останні роки спромоглася організувати й військову техніку. Щоби точно виявити нашу боездатність, слід розбити справу на-двоє. По-перше: наша наступна спроможність, і подруге: наша оборонна спроможність. В справі наступної боездатности при всіх наших технічних досягненнях ми не в силі встояти проти буржуазного всесвіту ані кількістю, ані якістю військової техніки. Наша перевага головним чином в системі організації Червоної армії—класової й свідомої. Завтра до бою може стати 50.000.000 фізично здорових комуністів, комсомольців і організованого пролетаріату.

— Тепер у справі оборони, що набирає особливої ваги в умовах сьогоднішнього дня, коли ми чекаємо не позиційної війни, а війни із затилля,—війни хемії та авіації. Перше, найважливіше й найголовніше це те, що ми не знаємо, якими саме газами вони збираються нас труїти. Не знаємо формули цих газів, отже не можемо винайти формули противної отрути, і знищувати вплив їхніх газів. Тому наша оборона найбільше мусить бути самозахистом. Переходжу до чисел. Всю дієву Червону армію, цебто ту частину нашого війська, що її буде відправлено на активну боротьбу, на фронт, в наступ, ми можемо одягнути в захисні костюми, на зразок водолазських, що непроточні для жадного газу й захищають тіло, легені, очі—загалом життя наших салдатів, і в такий спосіб дадуть їм змогу самим активно боротися. Тепер—затилля, де працюватиме на оборону решта нашого організованого трудового населення. Наші заводи виготовили величезну кількість проти-

газів, проте на все населення Радеспублік їх не вистачить. Їх вистачить лише на 60 відсотків усього населення, або інакше—на 100% усього трудящого населення. Повстає питання про принцип розподілу: чи ділити на всіх, чи забезпечити лише трудящих, а нетрудовий елемент і ворожі соціальні групки віддати на знищення?

Головний інженер зупинився на хвилину й оглянув збори, шукаючи в очах присутніх певної відповіді. Але постаті комунарів були непорушні й очі дивилися спокійно.

Товариш Кім виразно глянув на годинник:

— Ви маєте ще 5 хвилин.

Головний інженер продовжував:

— Друге: пасивна оборона. Я говорю про підземні притулки проти газів. Центральна планова комісія в справі пасивної оборони, виходячи з того, що повітровий наступ ворога, його газової атаки, буде направлено не на село, яке в його інтересах не слід руйнувати, а на адміністративні й промислові центри та на індустріальні вузли, відкрила міста й приміські райони мережею підземних притулків, льохів, що до певної міри обладнано технічно й що зможуть переховати та захистити від газів значну кількість провіанту й 60% живих істот: людей і свійських тварин, а також подати першу медичну допомогу. В рудничних районах всі копальні пристосовано до герметичного закриття й забезпечено на досить довгий час киснем в балонах і повітрофільтрами, що перепускатимуть повітря, очистивши його від отрути. Не забезпечено лише далекі сільські райони, на які, сподіваємось, ворог не наступатиме.

— Щоб захистити залізничні вузли, склади зброї, котрі ми не змогли заховати під землею, заводи та інші центри комунікаційного значіння, їх всіх забезпечено

належною кількістю балонів із спеціальним неотруйним газом, що, з'єднавшись з повітрям, обертається в дим одного кольору з загальним кольором землі. Цим ми забезпечуємо їх від нальоту аеропляннів, що намагалися бомбами зірвати їх у повітря. Все. Я скінчив.

Тов. Кім встав. Він повільно оглянув присутніх. Йому стало зрозумілим німе запитання всіх.

— Ваш висновок?—звернувся він до інженера...

Головний інженер встав. Він не чекав, що в нього першого спитають висновок. І голос його злегка затремтів:

— Знаючи боездатність нашого ворога, стан його господарства...—він запнувся й перебіг очима обличчя присутніх:—власне, перейнявшись певністю, що ця імперіялістична війна мусить бути остання імперіялістична, і, за той чи інший термін, однак перетвориться на клясову, отже, громадянську, цебто партизанську... Я проте хочу сказати, що за який саме час вона перетвориться, важко передбачити, і за цей час...

Тов. Кім нетерпляче рушив дзвінком:

— Коротше.

Головний інженер набрав повні груди повітря й враз його видихнув.

— Доводиться констатувати, що до війни ми не здатні, і не встоїмо проти збройної сили буржуазних країн. Ми не можемо воювати.

— Проте війну вже оголошено,—криво посміхнувся Кім.

Головний інженер замовк,—він не міг підшукати належної відповіді. Товариш Кім допоміг йому, забравши собі слово:

— Я вважаю, що дискусія в цій справі нічого не розв'яже,—твердо кинув він:—товариш інженер власне нового сказав не багато,—він лише підбив загальний

підсумок тому, що кожний з нас приблизно знав. Виходячи з того, що так чи інак ми не можемо відмовитись од виклику капіталістичного світу та відтягнути війну доти, аж поки встигнемо підготуватися, і змушені воювати, я пропоную, не гаючи часу, почати обговорювати справи активної оборони й наступу.

— Війну оголошено. Ворог добре розуміє, що затягувати війну не в його інтересах, що кожна хвилинка затримки загрожує йому небезпекою повстання організованого пролетаріату в середині країни. І тому старатиметься кінчити її якнайскоріше. Він розпочне її негайно, й враз кине всі сили, щоб швидким наскоком знищити нас. Можливо, ворожі аеропляни, навантажені отруйними газами, вже вирушили хмарою на нас, і за кілька годин будуть тут та заллють нас отруйним дощем. Війна буде найкоротша й найжорстокіша. І ми мусимо вийти з неї переможцями. *Alea jacta est!*

III

МІТИНГ БІЛЯ СТІП АРТЕМА

Тремтячими руками нотував Володимир засідання Ради Праці й Оборони. Вже сонце підбилося ген високо, вже третій ролик було вщерть заповнено незрозумілими знаками шифрованої стенографії, а Володимир не міг винайти хвилини, щоб перепочити та випростати зігнутому спині й скарлючені пальці.

Лише о 12 годині товариш Кім закрав засідання РПО.

Кілька десятків машиністок наспіх передрукували початок розшифрованої радіостенограми, в той час, як стільки ж шифровиків докінчували розшифровувати останній ролик.

Інспектор радіостанції, блідий після безсонної ночі, міцно стиснув Володимирові руку й швидко сказав:

— Ідіть, перепочиньте годину й приходьте до окружного. О першій збори. Ось і повістка.

Володимир сховав повістку й вийшов на двір.

Сонце вдарило йому в вічі й примусило на мить зупинитися.

Але не від його променів немов скам'янів Володимир.

Він дослухався.

З далекого майдану, з центра міста линув неясний гомін. Гомін зростав і дужчав, і поволі доходив до свідомости очманілого Володимира. Він уже виразно розбирав у ньому окремі звуки.

Це був гомін тисячного людського натовпу, що весь говорив, кричав, перегукувався.

Володимир кинувся до центрального майдану.

Майдан було запружено. Тисячі й десятки тисяч людей згрудилися на бруку й роїлися, як комашня. А понад усіма велично здіймалася постать Артема.

— Вже знають, — промайнуло в свідомості Володимира: — вже знають!

Якийсь товариш, стоячи на приступку біля стіп Артема, очевидно, промовляв.

Володимир не міг почути його слів, лише зрідка ловив окремі хрипкі вигуки. Товариш надсаджував груди, спинявся навшпиньки, вимахував руками і, кінець-кінцем, востаннє хрипко зірвавшись, замовк, погрозивши на Захід кулаком.

Гамір вшух. Натовп понуро мовчав. Лише в передніх рядах зірвалося кілька непевних оплесків.

— Дайош імперіялістичний світ! — дуже гукнув захриплий бас неподалеку від Володимира, і загубився в сотні різноманітних вигуків, що враз сколихнули море принишклого гомону.

Володимир спостерігав. Він починав розуміти невіразний настрій натовпу. Звістка була занадто неспо-

дівана, щоб на неї реагувати. Тисячний натовп ще не усвідомив собі її справжнього значіння, не дібрав змислу,—він очманів.

З-під паркану долітали уривки істеричного жіночого плачу. Очевидно, когось придушили. Але, прислухавшись, Володимир розібрав окремі слова:

— Я не контрреволюціонерка... я за нас... я за радянську... хіба можу я бути за них... але що мені з радянської влади... коли мене завтра задушуть гадами...

— Ехе-хе...—зітхнув поруч інвалід без ноги, на костурі, й приязно всміхнувся Володимирові:—коли ми в 20 році брали Перекоп...

— Завжди напоготові!..—дзвінко прорізали повітря сотні молодих лунастих голосів, і перекотилися з краю до краю дужим—ура.

Володимира хтось сіпнув за шкіряк. Це була Гайя. В її ясних очах Володимир прочитав жах і завяття.

— Володимире, невже ж правда цьому?

На мить в її очах промайнуло щось непевне, але, враз опанувавши себе, вона засоромилася й хутко закінчила:

— Ах, я так довго шукала тебе. Іди скоріше. З отруєнням вже двічі приходили по тебе... Якась нагальна справа. Біжімо.

І вона потягла Володимира з натовпу.

Гамір лишився позад них, але раз-у-раз дужчав, міцнів.

IV

ДО ЦЕКА

В оточенні панувало безладдя.

Засапані комунари сновигали по коридорах, збиваючи один одного з ніг. Дзвонили телефони. Гримали

дверима. Вносили й вносили якісь скрині. Біля ганку під'їздили й від'їздили десятки авто. В кімнаті секретаря стояв суцільний гвалт. Кілька товаришів видавали наряди. Довколо них скупчилися сотні комунарів. Секретар балакав відразу в три телефони й з шістьма товаришами. Голос його дзвенів на найвищих нотах. Володимир насилу добувся до нього.

— Ти викликав мене, товаришу Шрубє?..

— Ти хто? Ах, так, це—ти!—і, не залишаючи телефонної трубки, Шруб вільною рукою знайшов на столі папірця:—ось. Негайно ж виїзди. Бери найшвидший авто або мотоцикль. За дві години ти мушиш бути там.

— А як же збори... о першій годині?..—почав нерішуче Володимир.

— Іди під три чорти! Я вже сказав.

Гайя встигла тим часом перечитати папірця. В радіограмі було 6 слів:

Донецький отруєнням Володимира КРП Негайно приїздить КРП Цека.

В гаражі не було вільних авто. Володимир викотив мотоцикль. За п'ять хвилин мотоцикль був готовий, і Володимир вибрався на вулицю.

Тисячеголосий гомін не вгавав. З околиць до центру безупинною течією йшли, бігли, спішили сотні засмалюваних блуз,—у вугляному поросі, в олії, або з білим від соли волоссям. Бігли розпатлані жінки, підстрибували, весело вигукуючи, діти. А з центру назад струнками рядами й просто юрмою бруком й гішоходами сунули робітничі лави, похмурі й зухвалі, з громовими вигуками, з неладним співом... Десь грав оркестр...

Ледве продершися крізь тісний натовп, Володимир дав хід мотоциклю. Мотоцикль рванув, і поніс. Ви-

щання вітру змішалось з гамором і утворило дику симфонію піднесення...

Коли Володимир востаннє глянув назад, місто упливало в далечінь, натовп злився в сіру масу, лиш де-не-де майоріли прапори й червоні жіночі хустки.

Ревли осатаніло гудли шахт і заводів...

Володимир прямував на північ...

V

НАРЯД

Надвечір Володимир був у Молодій Столиці.

Його вразив спокійний, буденний вигляд будинку ЦЕКА. Робота йшла скорим темпом, але так спокійно, так звичайно, паче нічого не сталося. Ніби звістка про оголошення війни була вигадкою.

Першої хвилини Володимир назіть помацав себе—чи не спить, а потім подумав—може провокація? Але вигляд першого ж товариша розвіяв його сумніви: на грудях у того висів складений протигаз.

Секретар прийняв його поза чергою.

Розмова їхня була коротка.

— Ти знаєш європейські мови,—не спитав, а констатував той.

— Так, я два роки жив в Америці. Мене було туди відряджено вивчати радіо-справу.

— Ти працював в тамтешній Компартії,—знову констатував секретар.

— Так.

— Ти мав там звязки з робітничими позапартійними організаціями Америки.

— Так.

Секретар подав Володимирові пакета.

— Тебе відряджено до Америки. В цьому пакеті інструкції. З тобою поїде ще двоє товаришів, що знають

англійську мову, але в Америці ніколи не були. Ти мусиш бути за старшого. Юнкерса вже наладнаю. Товариші чекають на тебе. В дорозі не зупиняйтеся. Знизитеся десь біля Нью-Йорку. Не буду тебе вчити. Виїхати маєте зараз же. Бажаю успіху. До побачення... після війни.

Від утоми й виру вражіннь Володимирові злегка потуманіло в голові. Він змушений був випити шклянку води. Потім побіг до радіо-переказувача й викликав донецький окружком—Гайю.

— Гайю,—хвилюючись переказав він:—я зараз виїзду до Нью-Йорку. Будь жива й здорова. До швидкого побачення... після війни.

Апарат вистукав коротку відповідь:

— Любий Во, до побачення.. Хай щастить... Ах, чому я не знаю чужоземних мов. Компривіт американським товаришам...

Апарат ще щось вистукував, але Володимир уже біг до вихідних дверей. Там його зупинили на хвилину. Вартовий подав йому протигаз.

— Хіба що?—здивувався Володимир.

— Поки що нічого,—всміхнувся вартовий:—але все може бути...

Володимир вибіг.

На вулиці він постеріг кількох чоловік,—вони були в протигазах. Машинально він напнув незграбну машкару.

Вулицею, важко ступаючи, пройшов загін червоноармійців. Вони були вдягнуті в суцільне гумове вбрання, і на голови їм напнуто машкари. За плечима в них були звичайнісінькі винтовки.

— Зовсім, як водолази,—подумав Володимир.—Але винтовки? Що вони з ними робитимуть? Як вони не пасують до такого вбрання...

Юнкерс вже чекав на Володимира. Крицевий тулуб дрижав з напруження. Що тільки Володимир наблизився, механік увімкнув пропелер. Троє товаришів уже сиділи в кабіні.

— А ми вже й жданіки поїли,—привітно всміхнувся до нього механік, на хвилинку піднявши машкару:—ми гадали, що ви прибудете на 20 хвилин раніш. Сідайте... Щастя нам!

І він знову напнув машкару.

Володимир хутко вскочив до кабінки. У ту ж мить аероплян покотився і, злегка струсонувшись, відокремився від землі.

Володимир глянув у велике скло в долівці.

Під ними пливли квадрати кварталів, лінії вулиць. Ось промайнув якийсь завод. Потім прокучерявив ліс, і розлягалось зелене поле. На обрії засинів замутований порогами Дніпро. Обриси й контури туманіли, робилися невиразні. Всі речі дрібніли. Аероплян піднісися вгору і вгору...

— Мила радянська батьківщино, чи ж побачу тебе ще? Чи вернуся в лави піонерів світової революції,—пролетарів переможців? Чи вернувшись, може знайду лише попіл руїн і отруєну безплідну землю?..

VI

АМЕРИКА

Нью-Йорк гудів.

Од краю до краю вулиці й пішоходи було щільно заповнено народом. Навіть для вічно-бурхливої столиці Америки таке піднесення було незвичайне. Здавалося, всі тубільці залишили свої житла, й вийшли на вулиці. Сотні авто застрягли на перехрестях і розгинали повітря й гамір різким вереском сирен.

Але марно засапані полісмени надсаджували свої

легені, вимахували своїми паличками й кидалися на всі боки. Сьогодні вони не в силі були давати лад. Найзавзятіших із них натовп просто змітав із шляху й тяг за собою.

Полісмен пручався, змагався. Але, виснажений і знеможений, зрештою махав рукою та йшов за натовпом до другого, а потім до третього перехрестя, мимоволі ступаючи в ногу з демонстрантами й, одпльовуючися, підтягував революційних співів.

Володимир зовсім одурів. За три роки він одвик од американського темпу, від галасливих Нью-Йорських вулиць. І тепер, потрапивши в центр людського коловороту, безсило озирався круг себе, наче шукаючи допомоги.

Товариші його, що вперше потрапили з мовчазних степів України у вир американського життя, цілком очманіли і, сунулися за юрбою навмання, нічого не бачачи й нічого не чуючи. Очі їм широко розплющило й заціпило вуста. Лише молодший з них, чорнявий Сім, що тільки нещодавно покинув нетрі глухого українського села, безглуздо кліпав очима й мимрив собі під ніс:

— Диви-но... Ач...

На площі Свідомости перед Будинком Спілок нарешті товариші відчували, що вже не рухаються далі, а стоять на місці. Вони зітхнули з полегшенням.

Гамір щораз набирив сили й перетворювався на суцільний рев. На площі було кілька сот тисяч людей, і кожний на весь голос гукав своєї, не зважаючи на інших і бажаючи перекричати всіх.

Натовп сунувсь до будинку. Чота полісменів, що вартувала біля під'їзду, з великими труднощами стримувала тиск юрби.

Володимир нарешті опам'ятався. Він витер рукою спітніле чоло й вилаявся:

— Ну, братця мої, й перепльот! Як тобі, Сіме, після твоєї Задрипанки,—незвично трохи?

Володимир глузливо всіхнувсь. Але Сім ще не зорієнтувався й не зрозумів його.

Та Володимир уже не жартував. Треба було робити діло. Він потрусив добре товаришів і допоміг їм прийти до пам'яті:

— Ну, товариші, доволі гав ловити. Нам треба просунутися наперед.

— Куди ж його?...—заблагав Сім:—диви но, скільки народу наперло—хіба тут просунешся?

— Будьмо американцями!—заохотив Володимир, і, напруживши всі свої м'язи, мужньо впірнув у натовп. Його умінню працювати ліктями міг позаздрити щирий американець. Про це свідчили прокльони й лайки, що летіли йому навздогін. За ним незграбно посунулися й інші, приймаючи на свої карки стусани, призначені Володимирові від громадян, яким він наступав на мозолі.

За півгодини товариші були вже на другому боці площі, поруч Будинку Спілок.

Володимира хтось схопив за руку.

— О-ге! Нарешті ми вас відшукали!—заревів довгий Боб, струщуючи Володимира:—ми вже гадали, що вас одтерло натовпом кудись в суміжні вулиці. Але я бачу, з вас вийдуть гарні американці. Ви пересуваєтесь так швидко, як і ми, природні нью-йорці.

Другий американець припинив балакучого Боба:

— Нам треба згуртувати тут своїх,—зауважив він:—держись, Бобе!

Сказавши це, він зручно скочив Бобові на плечі й, приклавши долоні до вуст, гукнув, дужим голосом покриваючи галас натовпу:

— Гальо! Червоні, гуртуйтеся сюди!

Незграбний Сім зблід і засіпав його за ноги:

— Гальо! Червоні, гуртуйтеся сюди!

— Що ви робите, товаришу? Адже ж нас можуть пізнати. Нам слід додержувати конспірації. Хіба можна таке?

— Ви в Америці,—коротко відповів той, хвицнувши ногою:—пустіть, товаришу, мою ногу, вам нічого боятись.—І він знову повторив свій заклик.

Довкола товаришів почав збиратися гурт робітників. Серед них Володимир впізнав чимало знайомих облич, що він їх бачив вчора на засіданні. Було й кілька членів ЦК. Поведінка американця його не здивувала. Але обережний Сім, що добре вивчив правила конспірації в Харківській школі запільних робітників, боязко озирався, і з-під брів поглядав на фараона, що стояв неподалеку й байдужно перебігав очима по натовгі.

З другого краю майдану залунали згуки патріотичного гімну. Згуки линули з даху багатопверхового будинку, де під затишком національних прапорів вместилися військова оркестра. З юрби почулися вигуки протесту й обурення. Довгий Боб затагнув інтернаціонал. За хвилину на площі розлягся могутній спів старого робітничого гімну. Звідціль він покотився в суміжні вулиці, з вулиць у завулки. Здавалося, заспівав величньої пісні весь Нью-Йорк. Оркестри давно вже не було чути. І лише по червоних з натуги обличчях і надутих щоках музик можна було догадатися, що вони грають і силяться перемогти мелодію, що рвалась з мільйону грудей.

І коли площа замовкла, коли перед Будинком Спілок вже давно одспівали пісень, по далеких вулицях міста ще довго котилася непереможна пролетарська симфонія.

— Коли Рада спілок не скаже сьогодні свого останнього слова, ми зітремо її з землі разом з її палацом!—прокричав відхекуючися Боб. Очі йому бли-

щали, груди напненно здіймалися. Він широким зором оглядав робітничі лави.

— Ви чули цей спів?—звернувся він до українських товаришів:—це співала робітничка Америка. Цим співом вона вже проголосувала проти війни.—Війна війні!—закінчив він дужим вигуком до натовпу.

— Війна війні!—підхопили вигук довкола.

— Війна війні!—заревіла площа.

— Війна війні!—покотилося по сумежних вулицях.

На розі вже згуртувався мітинг. Якийсь голений підпанок в робітничій одежі промовляв з плечей своїх товаришів:

— Довіряймо нашій раді!—гукав він:—ми її поставили чатувати наші інтереси. Вона пильнує їх. І що б вона не зробила, то нам на користь. Їй видніше. Не забуваймо, товариші, що ми американці.

Довгий Боб поцілів в нього каменем і влучив просто в груди.

— Щоб ти здох, проклятий підлабузько!—прохрипів він.

Промовець беркицнув додолу. Знявся страшений крик, вигуки обурення, сміх і свист.

— А тю його, а тю!—гукали звідси.

— Бий зрадників, геть більшовиків!—ревів інший гурт, тиснучись до Боба. Полісмени з великими труднощами наводили лад.

Але в іншому кінці площі вже зорганізувався другий мітинг. Худорлява, вересклива жінка, розмахуючи стеком, закликала робітників вимагати у Профради підтримувати республіканський уряд і не слухати брехунів, запроданців—більшовиків.

Володимир оглянув площу, й побачив, що на її просторі зорганізувалося не менше, як сто мітингів.

— Диваки,—звернувся він до Боба:—чому всі жовті посидаяються на більшовиків, ніби ми не хочемо війни?

Ми зовсім не проти війни. Адже ж ми розуміємо, що імперіялістична війна прискорить в Америці і цілому світі соціяльну революцію. Тільки не можна ловити гав і постаратись якнайшвидше обернути імперіялістичну війну на клясову, щоб уникнути зайвих жертв і наблизити перемогу пролетаріату. Ми не ліземо у війну. Але коли вона факт, то ми використовуємо її, як нам треба.

Боб нічого не відповів Володимирові. Він уже організував свій мітинг. Вмостившись на плечах Сіма, він дер горло, доводячи потребу класової боротьби.

— Сьогодні,—гукав він:—рішучий день: або не буде війни,—ми її зірвемо,—і тоді дамо змогу радянським країнам довершувати справу соціалізму, а самі в запіллі готуватимемо клясову війну, або буде війна,—коли наша Рада піддержить її,—і тоді ми мусимо зараз же, не гаючись, обернути її на клясову, й, скинувши наших глитаїв, з'єднатися з російськими товаришами. Але пам'ятайте, товариші, що ви не американці, а робітники.

— Ну й Америка,—зітхав Сім, придержуючи на своїх плечах ноги Боба:—ну й ідіотська країна. Білий і червоний говорять поруч, а фараон стоїть і очима лупає... Дивуюсь я, як вони досі ще панькаються із своїми глитаями.

Його міркування перервав страшений свист, рев і вереск. Одні гукали ура, інші свистіли й шикали. В кінці площі закахикала автомобільна сирена. Полісмени кинулись розчищати шлях.

— Містер Джойс, містер Джойс!

— Товариш Джойс, товариш Джойс!

— Авто Джойса!—гукала юрба.

З-за рогу з'явилося блискуче велике авто, що поволі посувалося серед натовпу, розрізаючи повітря вереском сирени. За ним їхала низка інших авто.

— Рада спілок! Ура! Наша рада!—гукали одні.

— Профспілчанські суки, буржузани прихвосні!—надсажувалися інші.

Містер Джойс, голова ради індустріяльних профспілок Америки, заховався в глиб свого авта. Він не хотів, щоб його бачив натовп. Він не був певний в його настрої. Але натовп пізнав його пишне авто.

За гузем авто моментально змикалася юрба. Робітники бігли ззаду, вигукуючи навздогін автові:

— Профспілки мають сказати сьогодні своє авторитетне слово! Робітництво—проти війни! Рада мусить заявити це парламенту!

— Ура, містер Джойс! Стійте на сторожі інтересів Америки!—гукали інші.

Знову десь заспівали інтернаціонал, а в іншому місці патріотичний гімн.

Містер Джойс вже з півгодини був у Будинку Спілок і, мабуть, одкрив засідання, а вигуки й сшіви не вгавали.

В натовпі з'явилися прапори—червоні й національні. Кількість мітингів збільшилася. Але натовп трохи порідшав. Похриплі громадяни розповзлися по барах і кав'ярнях промочити пересохлу горлянку.

На площі відновлювався авторух.

— Вони засідатимуть до вечора,—авторитетно вирішив Боб:—ми спокійно можемо піти й перехилити тузінь, другий пива.

Товариші рушили до найближчої пивниці.

VII

РАДА СПІЛОК МОВИТЬ СВОЄ СЛОВО

Розрахував Боб правильно.

Сонце давно вже сховалося за покрівлі будівель, і сірий брук вулиць заяснів в променях блакитного

електричного світла. У пивницях вже давно було випито всі запаси пива. А Будинок Спілок загадково підморгував осяяними плямами вікон і не хотів одкрити таємниці своїх покоїв.

— Вони вирішили витягти нам душу,—лаявся Боб:— або склали угоду з місцевими броварями, і одержують відсоток з питва, що продається за сьогодні.

Джим, другий американський товариш, вже разів десять виходив на розвідини до Будинку Спілок з надією довідатись, як не про наслідки наради, то бодай про хід балачок. Але Будинок вперто хоронив свою тайну, і жадної звістки не надходило з-за його сірих мурів.

В пивниці панував розгардіяш і гармидер. Демонстранти, чи то з нервового піднесення, чи то з нудного чекання, знищували величезну кількість питва. Столи й прилавки рясніли порожніми пляшками й кухлями. Алкоголь підвищував настрій, і з столиків виголошувалося промови запальніші, ніж на площі. Десятки промовців, в тютюновому диму подібні до казкових фурій, змінляли один одного і, надриваючися, закликали загал:—одні до протесту й опору, інші—до підтримки уряду. Останніх було більше й промови їхні були складніші й запальніші.

— Сьогодні Білий палац не поскупився,—саркастично зауважив Джим:—йде поголоска, що на патріотичну агітацію видано сьогодні понад п'ять мільйонів....

— Хіба цих агітаторів усіх найнято?—здивувався Сім.

— А ви думали, ні? О, в білій Америці справу виховання агітаторів організовано не гірше, ніж у вас, в радянській країні,—зареготався Боб:—ви думаете, демонстранти зібралися по цих шинках з своєї волі? Ха-ха! Гляньте но на цей аншлаг.—Боб вказав на напис над прилавком і в голос його прочитав:

—«Сьогодні кухоль пива тільки цент». Ви бачите? А вчора було три центи, і завтра буде теж три. Два центи за кожний кухоль сьогодні доплачує уряд, щоб, залучивши сюди робітництво, агітувати його. Ви бачите, що антипатріотичних промовців дуже мало й їх зустрічають свистом оті—спереду. Це теж агенти уряду. Вони одержують по долару на день.

— Але ж це робітники, справжні робітники?—здивовано обурився Сім.

Боб зітхнув, а потім міцно вилаявся.

— О, дорогий товаришу, ви, очевидно, погано таки знаєте умови американського життя. Урядова сволота так уміє обставляти справу, що інколи найлютіший протестант, свідомий робітник і щирий соціаліст, мимохіть стає штрайкбрехером і агентом охоранки. Ви думаете ця зграя жовтих, це наші класові вороги? Ні, це такі самі робітники, як і ми з вами, і ще того року вони активно виступали проти глитаїв. І от маєте: сьогодні вони за один долар продають своїх товаришів. О, жовтий диявол уміє боротися! І поки ми його не розчавимо,—будемо в його лапах,—закінчив він злісно.

— І певно, що ми його таки розчавимо,—додав Джим:—а коли розчавимо, то всі спровоковані й обдурені робітники звільняться від його впливу й другого ж дня щиро стануть з нами на барикади проти недобитків жовтого диявола.

Володимир за два роки, що він прожив в Америці, мав нагоду добре вивчити американські умови, але й його поняв жах, коли він роздумав над тим, яких езуїтських заходів вживає американська буржуазія, щоби боротися з пролетаріатом. Вона провокує тисячі робітників і б'є ворога його ж власними руками.

— Мені цікаво знати,—звернувся він до американських товаришів:—що являє собою містер Джойс?

Адже ж колись він був видатним борцем проти капіталістів, а надто їхніх прихвостнів? Якщо я не помиляюся, то його обрано до Ради саме за прихильність до комуністів?

Боб на це відповів похмуро й знехотя:

— Він навіть був у партії і до того року активно працював у нашій бойовій організації. О, з нього був гарний товариш, та й походженням він робітник, а не інтелігент.

— Ну й що ж?

— А тепер він найяскравіший приклад спровокованого революціонера. Спочатку спровокованого, а далі й широго зрадника й перевертня. Гроші роблять своє. А проте, сам дідько не розбере, хто він насправжки є.

— І ви не можете передбачити, за що він подасть свій голос?

Боб роздратовано поторсав волосся:

— Бачите, тут справа така... Ну, звичайно, він подасть голос за війну. Йому, бачите, треба подати свій голос так, щоб догодити і нам, і банкірам.

— Власне?—Не зрозуміли українські товариші.

Боб зареготавсь:

— Подати голос проти війни він не може, бо тоді його зайдять банкіри. От він і голосуватиме за війну. І ніхто йому нічого не зможе закинути. Банкіри гадатимуть, що він держить руку за них. А робітникам він скаже, що голосував за війну тому, що вважає її потрібною для революції—цебто, щоб, мовляв, обернути імперіялістичну, інтервентську бійню на клясову війну.

— Але ж мусить же він у щось вірити!—скрикнув Сім:—або в нашу, або в банкірську перемогу.

— О, будьте певні, що в одну з них він вірить, і вийде сухим з води. А вірить він, мабуть, таки в перемогу банкірів,—тому й голосуватиме за війну. Бо,

якби він вірив у нашу перемогу, то голосував би, мабуть, проти війни. Бо значна частина пролетаріату свідомого і весь несвідомий війни не хочуть.

Українські товариші переставали розуміти американську ситуацію. Лише тепер вони починали уявляти собі всю складність боротьби в умовах американського життя, де робітничу клясу заходами капіталістів було розбито на десятки й сотні різних політичних груп, задурено різними підбрехувачами й спровоковано навіть у своїому клясовому відчутті.

— О, Америко, Америко!—простогнав Сім, стиснувши руками голову:—як же тяжко в тобі, пролетарському центрі Всесвіту, вести пролетарську боротьбу!

Володимир співчутливо скривився:

— Еге, братіку, це тобі не школа агітації в радянському Харкові.

Розмову товаришів перебили вигуки знадвору.

Вони поспішили на вулицю.

Очевидно, засідання Ради скінчилося. Від під'їзду одно по одному від'їздили делегатські авто.

За одну мить майдан знову переповнився людом. З усіх кінців бігли демонстранти з вигуками й галасом, розпитуючи один одного про рішення наради.

Під'їзд охороняла подвійна варта фараонів. Їздили кінні поліцаї. На розі товариші помітили загін озброєної кінноти.

— Це не віщує доброго,—кинув Джім:—Рада перше, ніж сповістити про своє рішення, потурбувалася телефоном викликати військо.

Добутися близько до ганку не було змоги. Юрба шуміла й коливалася як море, перед очима товаришів лише рясніли як гай, чужі карки.

Але тиснутися далі й не було потреби. Настрій юрби показував, що рішення Ради їй уже відоме. Сотні рук здіймалися вгору. Тисячі горлянок заси-

лали на голови своїх «проводирів» жахливі прокльони. Уже кілька каменів брязнули в широкі вікна будинку й розбите скло жалібно дзвеніло, розсипаючися по бруку пішоходів.

— Зрадники, запроданці, профспілчанські прихвосні, кати!—ревла юрба:—на ваших головах наша кров і кров радянських країн!

— Ми не підемо воювати на наших російських товаришів. Ми спочатку тут не залишимо каменя на камені! Бий!

В одностайному, велетенському вирі зненависти розтавали й губилися слабі патріотичні вигуки, і скоро зовсім припинилися. Натомість, дедалі частіше зринали й дужчали істеричні зойки жінок. Істерика опанувала й чоловіків. Ридаючи, із закушеними до крові губами, із божевільними очима тислися вони до під'їзду. Поліцаї змушені були поступитися. Кількох уже стягли з коней та з вереском і прокльонами товкли головами в твердий брук. Авто спішили скоріше від'їхати.

Аж ось від під'їзду ррнуло блискуче авто—сигара.

— Містер Джойс! Собака Джойс! Будь проклят!

Збиваючи й підминаючи під себе й полісменів, і коней, і передні лави своїх товаришів, натовп посу- нувсь до авта. Шофер дав повну ходу. Але авто врі- залось у натовп, і, серед гвалту й криків болю, зупи- нилось, скажено пихкаючи—трошучи ноги й руки, пер- рерізаючи животи тим, що потрапили під його колеса.

— Смерть Джойсу! Смерть!—гула юрба.

— Нехай не доживе погань до війни, нехай не побачить діла рук своїх!..

За мить парасоль з авта було зірвано. Два десятки дужих хлопців вскочили в невеличку карету авта й

витягли звідти скулену постать, лушчюючи її хто куди міг.

Боб був уже серед них. Він давно вже засукав ру- кави й аж дрижав, силкуючися й собі сунути кулаком в безформену масу з кісток і м'яса—все, що залишилось від того, що сидів в авто.

Боб уже підняв руку й замірявся влучно спустити її на череп містера Джойса, та раптом зупинився:

— Стійте!—скрикнув він:—схаменіться, сучі діти, убили людину! Убили! Та стійте, матері вашій чорт!

Але йому довелося витратити добрих п'ять хвилин, щоб розкидати купу й охоронити тіло від ударів.

— Віддай!—гукала юрба:—віддай, зралнику! Бий і його!

Але дужий голос Бобів покрив усіх:

— Зупиніться, іроди! Дивіться, що ви наробили!

І він підніс високо над юрбою мертве тіло, повер- таючи його головою на всі боки.

Натовп скам'янів.

В руках у Боба було скривавлене, неживе вже тіло секретаря комфракції, якого ще вчора гучно вітав робітничий Нью-Йорк, засилаючи на раду боронити інтереси пролетаріату.

Боб озвірів:

— Сволота! Ви свого вбили! Ви вбили Тіля, нашого проводиря, члена Комінтерну, того, кому ми дору- чили боротьбу з Джойсами!

Болісний стогін був йому за відповідь:

— Помилка! Жахлива помилка! Але ж це авто Джойсове. Тіля навмисне посадили в Джойсове авто. А де ж Джойс? Він утік?

Боб плакав, як дитина. Він метушився біля мерт- вого товариша, біля свого друга Тіля... Але його клопоти були на марне. Оживити Тіля після тисячі стусанів гнівних робочих рук не було вже змоги...

Коло Боба й Тіля згрудилися робітники, зрошуючи слізьми пам'ять свого проводиря,—жертву ще однієї провокації капіталістичної наволочі...

А Джойс спокійно котив Америкенстрітом в авті товариша Тіля. Він глибоко сів на канапку в куток і злегка погойдувавсь на ресорах, примруживши очі й пихкаючи сигарою. Він спочивав після важкої днини й прикидав в умі план завтрашніх промов,—о 12 годині в Парламенті й о 8—на зборах спілки індустріяльних робітників Америки, де він мав дати справоздання про сьогоднішній день. Промови мали бути майже однакові, тільки різне обґрунтування мотивів голосування за війну. Містер Джойс мав ці мотиви як слід облумати сьогодні ж ввечері. Він глянув на годинник. Було рівно 9. Містер Джойс пожалів себе, що має залишитися без обіду, і наказав шоферові їхати до клубу «Добродійних жінок».

О пів-на-десяту там має відбутися засідання бюро (членом якого є містер Джойс) «альтруїстичного товариства врятування людства». Сьогодні там дуже важливе засідання. Мають розглядати проект виготовляти отруйні гази, що не вбивають, а лише засипляють, та інші, що вбивають, але діють лише на комуністів. Якщо гази, після випробовання, виявляться стійкими, містер Джойс від імени «добродійного товариства» має запропонувати владі їх для вжитку в цій війні, щоби в такий спосіб уникнути зайвих жертв.

VIII

У ЗАПЛІЛІ

За півгодини після того, як Рада Спілок сказала своє слово, в північній частині міста, на одній з найбрудніших вулиць, далекій од робітничих районів, збирався Центральний комітет компартії Америки.

В руках у Боба було скривавлене, неживе вже тіло секретаря комфракції.

Досі його засідання відбувалися у вигідніших помешканнях, у центральній частині або робітничих районах. Проте події останніх днів примушували його дедалі глибше йти у запілля й шукати собі придулку, що відповідав би всім умовам конспірації. З дня оголошення війни всі напівлегальні помешкання партії розгромила поліція, а сьогодні вночі, після виступу товариша Тіля на Раді індустріальних спілок з вотумом недовіря урядові, Центральний комітет сподівався масових репресій, і тому остаточно перестав існувати, яко легальна організація.

Секретар Центрального комітету, чорношкірий Том, без доручення на те ЦК, вже звелів видрукувати в кількості п'яти мільйонів примірників листівку, де сповіщав пролетаріят Північної Америки й усіх країн Нового Світу, що з сьогоднішнього дня Компартія Америки остаточно перестала існувати, яко американська політична партія, й переходить у запілля до часу створення А.С.Р.Р. Всім партійцям заборонялося виступати одверто від імени партії. Кінчалася листівка закликом до всіх гуртуватися в лави Компартії і працювати під її незримим керівництвом на боротьбу за повалення капіталістичного ладу, що панує.

— В наші дні,—останні дні капіталістичного світу, не мусить бути позапартійних робітників,—закінчував Том:—хто не з нами, той—проти нас! Пам'ятайте, товариші, що це вже наш останній бій!

Не зважаючи на далеку віддаль й короткий час, ні один з членів ЦК не спізнився на збори ні на хвилину. Бракувало лише одного Тіля. Черговий голова, товариш Уптон, запропонував вшанувати встановленням пам'ять незабутнього борця—спровоковану жертву проклятого жовтого молоху:

— Робітнича Америка не забуде віддячити за смерть Тіля. Буржуазія вбила Тіля руками робітників. Його

кров з наших рук ми змиємо, лише поваливши капіталістичний уряд! Це буде найкраща помста за його смерть. Але, товариші, коли в нашу країну прийде час червоного терору, в блок-ноті нашої ЧК в статті несплачених боргів завжди стоятиме ім'я Тіля!—закінчив коротеньку промову Уптон, і його чорні, мулатські очі засвітилися страшним вогнем.

Сім сіпнув Володимира за рукав і прошепотів до нього:

— Я певний, що головою американської ЧК буде ніхто інший, як сам Уптон.

Нарада відразу перейшла до ділової роботи.

Чорношкірий Том взяв собі перше слово:

— Насамперед,—почав він:—дозвольте мені, товариші, привітати вас з великим днем: сьогодні американський пролетаріят, на чолі з своєю Компартією, нарешті розпочав справжню активну боротьбу проти капіталістичного світу, йдучи за заповідями нашого проводиря Леніна і за досвідом російської революції.

Дарма, що робота вимагала якнайбільшої конспірації, товариші не стерпіли,—і тридцять п'ять пар робочих долонь заплескали браво.

— Я прошу уваги,—зупинив їх Том:—ви дозволите, товариші, віднині вважати наш ЦК за центральний бойовий загін революції? А всі наші місцеві комітети—за бойові організації?—Вважати за прийняте,—докінчив він:—завтра весь світ мусить довідатися про нову фазу нашої боротьби. Отже, іменем нашого ЦК я пропоную оголосити, що вся робітнича Америка в стані облоги. Цей стан проказуватиме нашим місцевим комітетам форми й тактику боротьби.

Володимир, Сім та інші товариші з СРСР сиділи, як на голках. Перед їх очима пливли картини з історії російської революції, картини боротьби їхніх

батьків і старших братів. І хоч сами вони не брали участі в цій боротьбі, їм здавалося, що слова Тома вони вже чули у себе, в радянській батьківщині.

Том говорив далі:

— Війну оголошено. Наші профспілчанські «проводирі», ганебні запродавці й зрадники вже мовили своє слово, що ним шільно затагли зашморг на шиї радянських країн. Виходячи з цього факту, ми мусимо скористувати війну для нашої перемоги. Досвід російської революції буде для нас найкращий навчитель. Ми знаємо, що останній щабель до соціальної революції це—імперіялістична війна,—остання крапля в переповнений до вінця посуд суперечностей капіталістичного ладу. Тепер наше завдання—якнайскоріше перетворити імперіялістичну війну на клясову, цебто—громадянську. А в громадянській війні пролетаріят непереможний—надто в Америці. Треба лише, щоби все робітництво зрозуміло потребу громадянської війни, неминучість її для переходу до досконалих форм соціалістичного укладу. Тому наше перше практичне завдання таке: ми мусимо зробити так, щоби в Америці не було жадного робітника, що пішов був за брехнею жовтих профспілчанських «проводирів». Ми мусимо розплющити йому очі. Треба щоби весь пролетаріят до одного чоловіка було організовано, й щоб він брав активну участь у боротьбі. Жовті профспілки мусять стати червоними. Ми на них зіпремось. Тоді перемогу комуністичної революції забезпечено. А Раду профспілок ми оголосимо ворогом пролетаріату. І, поки червоні профспілки оберуть собі нову раду, ми, Ц.К. Компартії, оголошуємо себе Червоною Радою Профспілок, і з запілля керуватимемо професійним життям. Отже, агітація серед одсталих, інертних і спровокованих елементів робітництва за виявлення справжнього обличчя профспілчанських прихвостнів—

наше ударне завдання. Далі. Завтра ж по всій Америці треба зорганізувати запільні ревкоми, що керували б революційною боротьбою і стежили б за єдністю нашої лінії. Само собою, що за ці ревкоми стануть наш і місцеві комітети, що спиратимуться на професійно-виробничі ради.

Я скінчив, товариство!

Слово належало професорові Дюмбрігу, колишньому соціал-демократові.

Професор хвилювався. Тремтячим, відразу нерішучим, а далі—істеричним голосом, професор Дюмбріг силкувався говорити проти Тома. Він застерігав ЦК од необачности й горячкості, посилаючися на те, що широкі кола американського робітництва, (нехай і спровокованого, коли так хоче товариш Том), не хочуть війни загалом,—нехай то буде імперіялістична, чи клясова війна. Робітництво прагне спокою. Партія мусить ще раз спробувати обстоювати свої вимоги мирними засобами. Слід зараз же розпочати агіткампанію,—загітувати все робітництво за те, щоб воно вимагало від уряду припинити війну з СРСР.

Професор говорив довго й плутано, звертаючися до кожного з членів ЦК, наче шукаючи в нього підтримки. Але скрізь зустрічав або холодну мовчанку, або глузливу посмішку. Нарешті знеможений, хворий, він сів.

Тоді знову, позачергово, забрав собі слово Том.

— Ви не розумієте моменту, дорогий професоре,—холодно мовив він:—сьогодні ми вже прохали уряд не розпочинати війни, але наші ж «представники» в Раді Спілок подали голос за війну, сами не розуміючи того, що цим поставили на собі хрест і підписалися під збройним повстанням. Чи вам зрозуміла наша суспільна ситуація?

Том зупинився й гостро глянув професорові ввічі. Говорячи далі, він не одводив уже свого зору від

переляканих очей Дюмбріга, звертаючися лише до нього.

— Пролетаріят застигає, гине в багні демократизму. Урядова провокація змушує його зраджувати самого себе. Баговиння провокації дедалі—глибше затягує пролетарів, а балаканина парламентаризму розкладає вже й організовану його частину.

Цю фразу Том особливо підкреслив, і бідний професор почервонів під його зором. Том говорив далі:

— Ми, купка, організована частина, не в силі витягти все спровоковане робітництво з цих нетрів. Очі їм може розплющити лише світова катастрофа. І ця катастрофа—імперіялістична війна. Вона зрушить спровоковану частину до відкритого повстання. Ми беремо на себе велику відповідальність, коли ніби підтримуємо війну. Ми свідомо йдемо на жертви. Але, любий професоре, ви забули, що пролетарі мають право на жертви... Зрозумійте свою помилку... Бо помиляєтесь ви в корені, як помиляються й ті товариші, що перед початком засідання говорили між собою про тактику повстання.

Тут Том звернувся до всіх зборів:

— Я чув, як дехто пропонував агітувати за відмовлення мобілізуватися. Це помилка, товариші. Ми мусимо мобілізуватися, й саме—ми насамперед. Мобілізуватися для того, щоб розкласти військо. Всі наші заходи мусять бути спрямовані до того, щоб оволодіти військовими засобами. А це ми можемо зробити лише мобілізувавшись. Бо мало заволодіти військовим знаряддям, треба опанувати й техніку, щоб не тільки паралізувати буржуазію, а й цими знаряддям загрожувати їй. Про це ми мусимо докладно поговорити.

Том сів.

Тоді слово взяв старий комунар, інвалід—шофер Рудольф.

Комітет з пошаною слухав його. Дід Рудольф брав участь ще в російській революції і був перший з американських товаришів, що активно зі зброєю в руках обороняв інтереси робітництва. Старі літа та інвалідність, що її він придбав у боях на терені Росії, заважали Рудольфу говорити, і через те його промова не була остільки запальна й динамічна, як промова Тома. Він довго, але без жадного зайвого слова—цьому навчила його російська революція—говорив про вагу піднесених Томом завдань. Він навіть приклади з російської революції,—як тяжко було притягти пролетаріят до активного виступу проти ладу, що існував, і як навпаки—все робітництво в один день стало червоним і взяло зброю, скоро авангард вчинив збройне повстання.

Рудольф порівнював російську ситуацію з американською, і доводив, що в Америці це буде ще тяжче, бо, хоч американський пролетаріят і міцніший за російський, проте специфічні умови американського життя розбили його на різні течії і політичні групи.

— Ми мусимо це пам'ятати,—закінчив Рудольф:—надаючи чинности завданням, що їх висунув товариш Том. Але зараз перед нами стоїть ще одно завдання, першорядної ваги. Війну оголошено. Не далі, як за кілька днів почнуться бої. Розкласти відразу армію й повернути її з фронту на своїх командирів нам не пощастить. Це потребує деякого часу. Революціонізувати наші профспілки, розпочати громадянську війну ми спроможемося теж тільки за деякий, і можливо—досить довгий час. Однак наші капіталісти не ждатимуть. Вони всі сили кинуть на війну. Нам відомо, що військові сили вже готові до бою. Радянські країни не мають остільки досконалої військової тех-

ніки, щоби боротися проти зброї капіталістів. Імперіялістична армія за тиждень розчавить їх і видушить отруйними газами. І коли, щоб підготувати нашу революцію, потрібний деякий час, за який триватиме війна, то напу революцію ми зробимо лише ціною загибелі радянських країн. Так, товариші,—гукнув Рудольф, і голос його затримтів на лунких нотах:—я підкреслюю: поки ми готуватимемо революцію в Америці, капіталісти встигнуть знищити радянські країни, і штаб світової революції—СРСР—перестане існувати!..

Мертва мовчанка була відповіддю на промову Рудольфа. Його думка в жахливій ясності стала перед кожним членом ЦК, і руки їх мляво опустилися.

— Так що ж робити?—скрикнув Том, перший прийшовши до пам'яті:—невже відмовитися від мобілізації і сьогодні ж виступити зі зброєю в руках, або, краще мовити—з голими руками? Це ж засуджує на гибель нашу революцію на самому початку!

Знявся гармидер. Голова не в силі був встановити лад серед тридцяти п'яти дисциплінованих членів ЦК. Тридцять п'ять одисдумців, кожний по-різному, тлумачили слова Рудольфа,—остільки вони були жахливі.

Володимир, Сім та інші товариші з України зрозуміли й відчували думку Рудольфа, мабуть, найглибше. Їм цілком ясно стало, оскільки вона правдива. Й хоча останні часи перед війною вони вже сотні разів обговорювали й дебатували неможливість війни з капіталістами, протиставляючи проти їхньої техніки сливе саму лише живу силу, тільки тепер вони зрозуміли химерність військових заходів Радянських республік щодо війни й очевидну неминучість гибелі червоної фортеці революції—СРСР.

— Невже ж це може статися? Невже почварлива думка Рудольфова є правдива?—І Володимир од слова

до слова згадав промову головного інженера РПО. Згадав і, завмираючи, з жахом змушений був визнати:

— Може статися, і станеться...

Нарешті Томові пощастило заспокоїти товаришів. Комунари сіли на свої місця, але ще довго не могли як слід заспокоїтися, й нервово перемовлялися.

Слово взяв знову старий Рудольф. Цього разу його мова була коротша.

— Ми не в силі змінити хід історичних подій,—гостро констатував він:—прискорити нашу революцію настільки, щоб запобігти війні, ми не спроможні. Єдине, що ми мусимо зараз робити, щоби врятувати СРСР, це—перешкоджати імперіялістичній армії руйнувати й нищити радянські країни.

Серед присутніх перебіг нервовий сміх:

— Ви верзете дурниці, Рудольфе! Навіть, організуючи зараз же повстання в армії, псуючи через наших товаришів, що перебувають у війську, військові приладдя, ми все ж таки не відвернемо лиха!—вигокували найекспансивніші.

— І все ж таки ми мусимо й можемо запобігти лихові!—вже істерично гукнув товариш Рудольф.

Збори припинили. Рішучість Рудольфа їх вразила:

— Я маю план,—докінчив він:—можливо, ви визнаєте його за авантуру. Але давайте помірковано, і ви побачите, що він реальний, хоч і важкий.

— Давайте ваш плац,—зневірливо запропонував Боб.

— Він дуже простий. Радянським країнам не страшна дегенеративна імперіялістична армія, що її до того ж за два-три місяці ми деморалізуємо. Радянським країнам страшна військова техніка, якою володіють наші капіталісти—їм страшна х е м і я. За планом ставки імперіялістичної армії, радянські країни в хемічній війні буде паралізовано за три тижні. Бо радянські бойці не мають навіть потрібної кількості

протигазів. Але навіть, якби радянські країни було забезпечено подвійною кількістю протигазів, це не зменшило б небезпеки. Ми знаємо, які гази за цей час винайшла Америка й Європа,—проти них не можуть встояти ніякі протигази. Тому, єдиний порятунок у тому, щоб винайти протиотрути, цебто газ, що розкладав би отруйні гази й знищував би їхню отруйну силу.

— Але для цього треба знати формулу отруйних газів!—залунали нервові вигуки.

— Так, треба знати,—спокійно погодився Рудольф:—і ми їх не знаємо. Як не знає їх ніхто ні в Європі, ні в Америці, навіть з найпевніших прибічників наших ворогів. Буржуазія вміє ховати свої таємниці. Можливо, що ці формули знає лише одна-дві людини на цілий світ—винахідники цих газів. Але знову ж ніхто не знає імен цих винахідників... І от, за всяку ціну ми мусимо довідатися, хто знає ці формули, знайти їх, і примусити викзати нам таємницю.

Рудольфові ледве дали докінчити. Саркастичні лайки й глузування почулися з усіх боків. Але він спокійно промовчав і на старого дурня, і на божевільного і, навіть, на провокатора Переждавши, поки піднесений настрій зборів трохи заспокоївся, він сказав тихо, але так, що примусив усіх поставитися до його слів серйозно:

— Я сам візьмусь за цю справу, навіть коли ЦК й не ухвалить її.

Але несподівано у Рудольфа знайшлись прибічники.

Володимир вже давно поривався щось сказати. Тепер же, скориставшись з раптової мовчанки, він узяв слово:

— Я йду з вами, товаришу,—стиснув він руку Рудольфові:—я ще не знаю, як ми це робитимемо й не бачу шансів на успіх, але ми мусимо постара-

тись! Нехай це буде навіть химера,—звернувся він до загалу:—але ситуація змушує нічим не нехтувати. У росіян є дотепне прислів'я: «попытка не пытка». Навіть, коли ми нічого не дійдемо й нашій справі не пощастить, ми ризикуємо, в крайньому разі, лише своїм життям. Бувають такі випадки, коли доводиться покладатись не на систему, а на «щастя», на «може!»

Тоді Том вніс пропозицію не забороняти товаришам цієї справи, надати їм найширшу ініціативу й, коли треба, допомагати всім, чим можна.

Одразу ж кілька товаришів запропонували використати й їх. Але Рудольф одібрав покищо одного Боба, взявши з інших обіцянку прийти на допомогу на перший же поклик, а від ЦК—права використувати рядових членів партії, якщо в роботі потрібні будуть їхні послуги.

Трійця не стала чекати кінця засідання і, не гаючись, пішла виконувати задум товариша Рудольфа, залишивши іншим товаришам обговорювати справу організації збройного повстання.

ІХ

ХИМЕРНІ ПЛАНИ

Насамперед треба було вислухати план Рудольфа й змовитися.

— Ми зайдемо до кав'ярні, — запропонував Рудольф:—поперше, це найзручніше з боку конспірації, а подруге трохи підживимося, бо невідомо, коли доведеться їсти.

Товариші зайшли до першого бару. Дорогою Рудольф купив вечірній випуск урядових Вістей.

Дарма, що було пізно, а в барі людно й галасливо. В одному кінці, на естраді, під згуки розбитих клавикордів, тромбону, скрипки барабану, пара

оголених—чоловік і жінка—витанцьовували наймодніший і найпохабніший чарльстон, аж брав їх піт рясний. Раз-у-раз вони на мить спинялися—цього вимагало «рас»—і тоді насіх обидва розтирали по лиці й голих грудях краплі брудного поту.

В другому кінці згуртувався мітинг. На столі серед перекиннутих пляшок і шклянок стояв розгнаний чоловік в розганаханому й засмальцованому робітничому одягу. Він бив себе кулаками в груди, куйовдив волосся й, очевидно, щось промовляв. Але за тарарамною мелодією квартету, за вигуками танцюристів і загальним галасом, зовсім неможливо було розібрати жадного слова. Промовець раз-у-раз кидав на бік естради люті й погрозливі погляди.

— Про віщо він промовляє?—спитав Володимир у офіціанта.

Обличчя офіціанта розповзлося в широку усмішку:

— Сам чорт не добере в його словах сенсу, товаришу. Та й не почує нічого. Одно ясно—він агітатор білих. Це виявилось з його перших слів, коли він почав закликати до війни з більшовиками. А артисти—червоні. Щоб відвернути увагу публіки й не дати їй слухати цього блазня, вони почали грати й танцювати. Десять разів агітатор починав свою промову,—і десять разів артисти йому її зривали. Тоді він вирішив перемогти їх, думаючи, що в нього голосу хватить на довше, ніж у них сили. І от уже півгодини, він намагається їх перекричати, а вони, не пристаючи, грають і танцюють... Але боюся, товаришу, що артисти не видержать. Ви бачите, як вони спітніли? А в бідної Емми вже трусяться ноги—вона зараз знепритомніє.

Рудольф мимохить всміхнувся. Боб вибухнув могутнім реготом, покриваючи ним і оркестр і промовця:

— Браво, наші!—заревів він, махаючи капелюхом до танцюристів:—валяй!

Але Володимира, незвичного до таких сцен, цей випадок глибоко зворушив.

— Це теж достойна революційна боротьба,—вирішив він:—німічні музики й люмпени артисти, нездатні до активної боротьби, чим можуть—найменшою дрібницею—допомагають своїм товаришам. І ця дрібниця—велика.

Бідна Емма тимчасом закінчила; вона зробила останнє «рас», німічно присіла, спробувала схопитися, але повалилась долі непритомна. Її партнер навіть не глянув на неї й продовжував танцювати. Володимир кинувсь до Емми, щоб допомогти їй, але Рудольф зупинив його:

— Лишіть, товаришу, у нас є справа важливіша й негайніша. Їй допоможуть наші.

Товариші сіли до столику оддалік мітингу.

Рудольф наказав подати їсти.

В цей час оркестра востаннє взяла акорд, двигнула, і мелодія розлізлася. Гучно тріснула струна на скрипці, замовкли клавікорди... Лише барабан ще деякий час бухкав, але згодом і він ушух...

Агітатор переможно оглянув залю й розітнув раптову тишу хоч і захриплим, але ще дужим голосом. Він закликав робітників підтримувати уряд і розпочату ним війну. Він спростовував обвинувачення в зраді й загродахстві, закинуті Раді Профспілок. Нарешті дійшов до буржуазії, вилаяв її, але констатував, що при всьому тому під час війни, під час всенароднього заворушення,—пролетаріят мусить іти з своєю буржуазією проти спільного ворога, що зазіхає на його добробут.

Слова його покрили зневажливі вигуки. Авдиторія захвилювалася.

— Це брехня! Це чули ще наші батьки від льокаїв з другого інтернаціоналу під час останньої світової війни. Але російський пролетаріат не слухав цих брехень, і має у себе пролетарську владу!—лунало зо всіх кутків.

— Підбрехувач! Наймит! Провокатор! Бий його!— І аудиторія, перекидаючи стільці й столики, посулулася на промовця. Але в той же час кілька добродіїв, що сиділи осторонь і наче не брали участі в мітингу, кинулися його обороняти.

— Це переодягнуті поліцаї,—пояснив Боб Володимирові:—вони вартують своїх агітаторів. Ви бачите, вони не соромляться вживати атрибутів своєї влади?—зареготався він, вказуючи на добровільних оборонців, що повиймали з-під піджаків гумові поліцейські стеки й лушили ними по головах і спинах обурених слухачів

За допомогою цих паличок і ще кількох, вже не переодягнутих, поліцаїв, «дебати з приводу доповіді було закрито», як висловився Боб.

Товариші мали змогу обміркувати свої справи.

— Мій план, або краще мовити—перша частина мого плану, яку ми зараз обговоримо, дуже нескладна,—почав Рудольф:—і от цей сьогоднішній вечірній випуск урядових Вістей нам чимало допоможе, щоб його здійснити. Я вже встиг переглянути їх, і знайшов те, що мені було потрібно.

Товариші присунулися ближче й сіли тісніше. Рудольф оглянув помешкання й сказав уже іншим тоном:

— Тут, очевидно, повно шників. Ми потрапили мабуть в пивну, де збирається тутешній актив. Але виходити вже не можна. Я замовлю побільше питва, і ви, Бобе, найміцніший з нас—пийте його, ми теж потроху вам допомагатимемо. Крім того, треба вда-

вати із себе веселих, відповідно змісту нашої розмови, що також повинна бути жартівлива. Всміхайтесь же. Я бачу—одна пика вже щось занадто уважно до нас приглядається й щось говорить іншій, показуючи сюди очима.

Товариші зважили на це й у своїй дальшій розмові розмахували руками, пили пиво, приспівували та жартівливо всміхалися й кривили обличчя тоді, як цього аж ніяк не було потрібно за змістом.

Початок плану Рудольфа був справді надто простий. Мета його—довідатися, хто знає формулу газів. А довідатися, на його думку, можна було в такий спосіб:

— Всі громадяни Штатів, та мабуть і весь світ знають, що існує Рада військової хемії. Хто її члени—невідомо нікому. Буржуазія, знаючи, що ім'я хоч одного члена Ради дало б змогу довідатися і формул,—добре охороняє свої інтереси, вживаючи найдосконалішої конспірації. Де засідає Рада—теж невідомо. Та це й неважливо. Засідання, звичайно, обставляється й охороняється так, що пробратися на нього однаково неможливо. Але членів ради викликають на засідання. І викликають звичайно через урядові Вісті, зазначаючи в оповіщенні лише годину засідання й не подаючи ані місця, ані імен членів. Вечірні Вісті—ось вони—кажуть, що позачергове засідання має відбутись саме сьогодні о 12 год. вночі.

Рудольф глянув на годинник:

— Зараз ми маємо рівно десять, цебто ще дві години в нашому розпорядженні.

— Але ж як довідатися, де вони засідають? І взагалі я нічого не розумію,—нетерпляче заговорив Боб.—Мені здається, того, що ми знаємо, занадто мало для нашої справи. Мабуть, товариші мали рацію, закидаючи вам химерність ваших планів.

Рудольф його спокійно спинив:

— Ми аж ніяк не можемо довідатись про місце їхнього засідання й потрапити туди. Та це поки-що й зайве. Нам зараз треба дізнатися лише наймення бодай одного з членів, чи взагалі добути якийсь матеріал щодо цього.

— Ну?—починав уже сердитися Боб.

— Так от, ми до цього й візьмемося.

І Рудольф коротко поділився з товаришами своїми думками. Вони були такі сміливі, як і химерні. Боб зараз же висловив свої сумніви, й додав, що, на його думку, все це химера, авантура й марнотратство дорогого часу,—краще плюнути на ці дитячі мрії, і вернутись на засідання ЦК, щоб узяти участь в обговоренні плану збройного повстання.

Рудольф низав плечима:

— Це ваша справа, товаришу. Ви можете чинити, як вам подобається. Ми впораємось і вдвох. Кінець-кінцем, коли й товариш Володимир не йме віри, я спробую сам.

Боб зніжковів.

— Я власне нічого,—почервонів він:—і коли взявся до діла, то докінчу його... Мені тільки не йметься віри, щоб у Раді хемії сиділи дурні, й не виключили телефону під час своїх розмов.

Але Рудольфа було важко переконати, і він непохитно стояв на своїому.

— Я й не надіюся на їхню дурість. Більше—я певний, що вони якраз виключать телефон. Однак у нас є малюсенький шансик: до них може хтось подзвонити й вони йому відповідатимуть; або сами до когось дзвонитимуть. Можливо, в цей час нам пощастить хоч дещо підслухати. До того ж нам допоможе Володимир—він радіослухач і стенографіст.

— Гальо!—гукнув Боб, grimнувши по столі кулаком:—я мовчу. Нехай це буде навіть химера, але ви, Рудольфе, смілива й тверда людина,—такі роблять революції. І я йду за вами. Як це ви казали?—звернувся він до Володимира: «попытка не пытка»? На щастя?..

Це «на щастя» він вигукнув так голосно, що звернув увагу всіх відвідувачів бару, а двоє кельнерів кинулися до нього, й зупинилися з німим запитанням.

— Маєте гроші,—тицнув він їм засмальцованого долара і помітивши на собі погляди кількох шпиків, зачепився ногою за стілець і з прокляттям grimнувся додолу, докінчуючи ролю п'яного. Бар вибухнув реготом. По вустах шпиків теж перебігла легка посмішка. Але Бобові цього ще було мало. Насилу, за допомогою товаришів, поставивши себе на ноги, він на весь голос затував патріотичного співу й повійськовому замаршував до виходу, тягнучи за собою товаришів.

Шпики заспокоєно відвернулися.

— Ну, щастя нам!—сказав Рудольф, коли вони зайшли за ріг вулиці:—револьвери при вас?

— Єсть!—воднораз відповіли Володимир і Боб.

— За двадцять хвилин дванадцята. Ходім.

Товариші вскочили в перше авто.

— Центральна телефонна станція,—наказав Рудольф шоферові.

X

ПЕРШІ СПРОБИ.

Проте авто не проїхало й половини першого кварталу. Несподівано Рудольф гукнув шоферові спинитися. Потім заклопотано одвів здивованих товаришів на пішоход—далі від шофера.

— Ми забули за одну... дрібницю,—розгублено пояснив він товаришам.

— А саме?

— У нас нема мікрофону...

— Мікрофону?

— Так. Безглуздо сподіватися щось підслухати у звичайну телефонну трубку. Адже нам треба почути не так ті слова, що промовлятиметься їх у телефон, як мову в цей час в хаті, тобто можливо дуже далеко від телефонного апарату. Отже потрібний потужний збільшувач звуків.

Здогад був дуже доречний, але так само і прикрий. Справа ускладнялася.

— Де ж його в чорта взяти, того мікрофона?—розчаровано почухав потилицю Боб:—крамниці вже всі зачинено, і ні один лисий дідько не продасть нам зараз цієї штуки.

Він безпорадно поглянув на товаришів:

— Якби знаття, то можна було б організувати експропріацію на нашому заводі. От халепа!—я ж їх щодня сотні перепускаю через свої руки.

— Ви хіба працюєте на електричному заводі?—поцікавився Володимир.

— Малих струмів. Цих телефонів, мікрофонів, гучномовців мільйони у нас там на складах...

Володимир хутко звернувся до Рудольфа:

— Може відкласти справу до завтра? Вранці ми організуємо це діло—чи купимо, чи експропріюємо—а ввечері...

Рудольф категорично заперечив рухом голови:

— Ні, це треба сьогодні. Якраз щасливо випало, що Рада хемії збирається. Хто її знає, коли вона ще засідатиме.

Всі розгублено презиралися...

— Експропріювати...—муркотів Рудольф:—експропріювати... Хм... де б його зараз експропріювати?

— Хіба розбити якийсь магазин?—несміливо запропонував Боб, але й не обстоював цієї думки, бо це була очевидна химера: розбити магазин, коли вулиці повні світла і людей, коли на кожному розі похажав полісмен, звичайно, неможливо.

— Це не годиться,—підтвердив і Рудольф:—що ж його робити?

І раптом Володимирові спала на думку справді блискуча ідея. Він схопив товаришів за руки і ближче присунув до себе:

— А гучномовець не годиться?—зашепотів він, вказуючи очима на електричного горлача на протилежному боці вулиці:—його не можна використати?

Рудольф запитливо глянув на Боба, найкомпетентнішого в цій справі.

— А чого ж? Якби тільки ще трансформатора, щоб зменшити напругу, хоч би реостат і шпульку, то скомбінувати можна...—погодивсь і Боб:—тільки знову ж таки, як же його одколупати, щоб ніхто не помітив?

— Ідея!—скрикнув Рудольф.

— Ну?

— В Нью-Йорку дочорта транслятивних радіостанцій...

— Та он недалеко, за рогом, студія,—кивнув Боб:—я там робив установки минулого року.

— Чудово! Не може ж бути, щоб там не було запасних гучномовців.

— Та звісно. В коморі завжди штук п'ять буде.

— Ми вкрадемо одного.

— Вкрадемо?

— Експропріюємо. Наскочимо в студію. Механіку до лоба зброю, і...

— Єсть!—Боб зразу взявся до діла:—шоферові сказати, щоб чекав, а ми пішки в студію. Там і трансформатора знайдемо; як не буде зайвого, з стінки відколупаємо...

Умовитися з шофером, приготувати зброю та зробити з гаманців сякі-такі маски—це була справа на три хвилини. А через п'ять хвилин Рудольф, Боб і Володимир стояли вже в приймальні «музичної, полінезійських мотивів, радіо-студії»...

Їх прийняв клерк і, склавши собі загальне враження про суспільний стая товаришів по їхньому одягу, правду сказати,—не дуже ввічливо; його, звичайно, шокувало, що в такий пізній час ці невідомі джентлмени завітали до студії не в вечірніх туалетах.

— Яка ваша справа?—процідив він крізь зуби, не виявляючи проте особливої цікавості в своєму запитанні.

— Ми хочемо бачити пана директора студії,—цілком чемно відповів Рудольф, віддаючи шанобливого поклона.

Це дуже здивувало і навіть обурило ретельного попиача свого хазяїна. Він ображено закопилів губу.

— Хіба шановні джентлмени не знають, що пан директор приймають удень, і ніяк не пізніше шостої години?

— Ми не знали цього,—виправдався Рудольф, і хотів пояснити суть своєї справи, та клерк йому не дав говорити далі:

— Про це ви повинні були довідатись з напису на дверях з того боку,—поінформував він:—якщо вам треба говорити з паном директором чи з паном особистим секретарем пана директора, то я можу записати вас у чергу на післязавтра,—і, милостиво хитнувши головою, він присунув до себе блокнот:—зайдете післязавтра об одинадцятій годині...

— Нам треба бачити пана директора неодмінно сьогодні, зараз,—настоював Рудольф...

— Але ви сами мусите розуміти, що це неможливо.

— ...чи механіка станції, — встрав у балачку Боб:—це все одно.

— Тобто як «все одно»,—знову обурився клерк:—хіба пан директор і механік, то все одно? В чому власне, ваша справа, прошу сказати мені.

Тоді Боб, якому вже надокучив цей чемний діалог і якому давно вже свербіли руки до пики пана клерка, моргнув Володимирові, щоби той став біля дверей до внутрішніх покоїв, а сам щільно підійшов до столу, де сидів пан клерк.

— Наша справа ось у чому, хайло,—сказав він тихо, але залишивши ввічливий тон розмови:—ти зараз приведи сюди механіка...—При тому він витяг з кишені здоровенного бравнінга і дмухнув у люф, наче хотів обчистити порох, щоб не заважав летіти кулі.

Так постановлене питання, очевидно, здивувало клерка, бо він навіть спустив на підлогу свої ноги, які до того почивали на спинці сусідньої фотелі. Виховавче значіння самого зовнішнього виду огпепальної зброї відразу позначилося на його поведженні. Він почтаво схилився до відвідувачів, хоч були вони й не в вечірніх туалетах, і влесливо поцікавився:

— Джентлмени мають якусь особисту справу до механіка?

— Не так до механіка, як до ключів од його комори,—уточнив Боб свої домагання.

Це цілком задовольнило клеркову цікавість. Він уважав за свій обов'язок поінформувати шановних відвідувачів, що добродій механік на праці і покликати його сюди, це значить припинити роботу станції:—чи не звольте джентлмени сами пройти до нього,

це третя кімната коридором, ліворуч, з написом «стороннім заходити не вільно».

Бобові остаточно набридли довгі розмови, й тому він узяв пана клерка за барки і трохи трусонув:

— Чи не будете ви так ласкаві дати нам ключі від комори?—пояснив він свій вчинок:—ми маємо надто мало вільного часу, щоб шукати кімнату механіка. Сподіваюся, що всі ключі переховуються тут, в конторі?

На цей раз клерк зрозумів Бобові бажання відразу, і, не гаючися, добув ключі з сейфу:

— Від комори от цей, великий,—запобігливо розповів він:—тільки будьте вже такі ласкаві, лишіть мені розписку, що я чинив вам опір, і віддав ключі лише під загрозою зброї... Це просто довідка для поліції. Я ж гадаю, ви не маєте на думці заподіяти чогось особисто мені?

Рудольф охоче вдовольнив його прохання і дав йому таку посвідку. Після цього клерк байдужісінько запалив цигарку, і терпляче чекав, поки товариші вибрали собі справного гучномовця та все потрібне їм причандалля, щоби пристосувати його для своєї мети. Він устиг спалити якраз дві цигарки, бо Бобові довелося повозитися з цим ділом хвилин із двадцять. Нарешті імпровізований мікрофон був готовий. Товариші рушили, обачно зачинивши клерка в коморі, на що він охоче погодився, позираючи на Бобового бравлінга.

Вийшовши, Боб віддав ключа від комори вуличному агентові з відповідною запискою до швейцара, що її агент мав через 15 хвилин швейцарові передати.

Шофер, що вже скучив чекати на своїх пасажирів, пустив машину на повний, вуличним регламентом дозволений хід,—і менше, як за п'ять хвилин, приставив товаришів до центрального телефонного палацу.

Тут треба було вживати рішучіших заходів. До апаратних заль, правда, добилися товариші без перешкод, але без перепустки комендатури вартовий не давав їм увійти до кабінету вартового інспектора. Довелося заткнути йому рота хусткою і зв'язавши, тихенько занести в убиральню.

В інспекторському кабінеті сидів сам інспектор та ще дві вартових телефоністки біля перевірних апаратів: всього трое робітників на величезний багатопверховий палац Нью-Йоркського телефону, що обслуговував мільйони абонентів. Інспекторові також скрутили руки й ноги та заткнули до рота ріг скатертини з його власного столу. Одну з телефоністок примусили сісти на своє місце й під загрозою Бобового револьвера робити й далі своє діло. Друга, на смерть перелякана, повела Рудольфа й Володимира в апаратні залі.

Кришталеві апаратні залі телефонного палацу являли вражаюче й моторошне, на незвичну людину, видовище. Або краще мовити—і видовище, і слуховище. Нескінченною анфіладою тяглися одна за одною довгі прозорі покої—із шкляними переділками замість стін. Вони простягалися не тільки вздовж і впоперек, але й вгору та вниз на багато поверхів: і стелі і підлоги теж були із скла. Моторошно було ступити на прозору підлогу, бачачи під собою глибочезний колодязь, весь повний яскравого, як день, світла... І ніде ні одної людини! Сама електрична течія виконувала роботу за кілька тисяч робітників. Телефони вмикалися механічно і мільйони різноманітних, нечутних балачок бігли, куди схочуть,—з апарата в апарат, з дроту в дріт, з кабеля в кабель, з одного міста в інше, з одного кінця континенту в другий... І величезний палац, де відразу точилися балачки цілого, найбільшого в світі міста, захоував найглибшу, німу мов-

чанку. Стояв німий, мовчазний і тихий... Тільки шелест,—постійний, невгаваний, ледве чутний, але докучливо-дратівливий шелест, полохав глупу німоту цього розмовного палацу. То, як миші, шаруділи комутатори. Розміщені вповодж скляних стін довгими безкінечними, поземними і плескатими трубами, вони таємниче ховали в собі чарівну роботу струму, і маніпуляцій вмикання і розмикання дротів не було видно. Лише в момент сполучення в занумерованому квадраті—душі телефону—відпадав дрібненький, відповідно занумерований шпеник, щоби знову стати на місце, як розмову буде скінчено і співрозмовці покладуть свої слухавки на місце. Тут не люди говорили, а лиш їхні універсалізовані прізвища—номери. Оце безперестанне відпадання й клацання дрібненьких целулоїдових шпеників і утворювало дратівливу шепотливу мову телефонного палацу...

Проте в товаришів не було часу довго чманіти від цього дивного, виключного видовища й слуховища. Треба було поспішати, бо вже й так забарилися з мікрофоном.

— Ведіть нас до центрального кабелю, до головного автомату,—наказав Рудольф телефоністці.

Та вже трохи заспокоїлася і здивовано виконала бажання дивних відвідувачів.

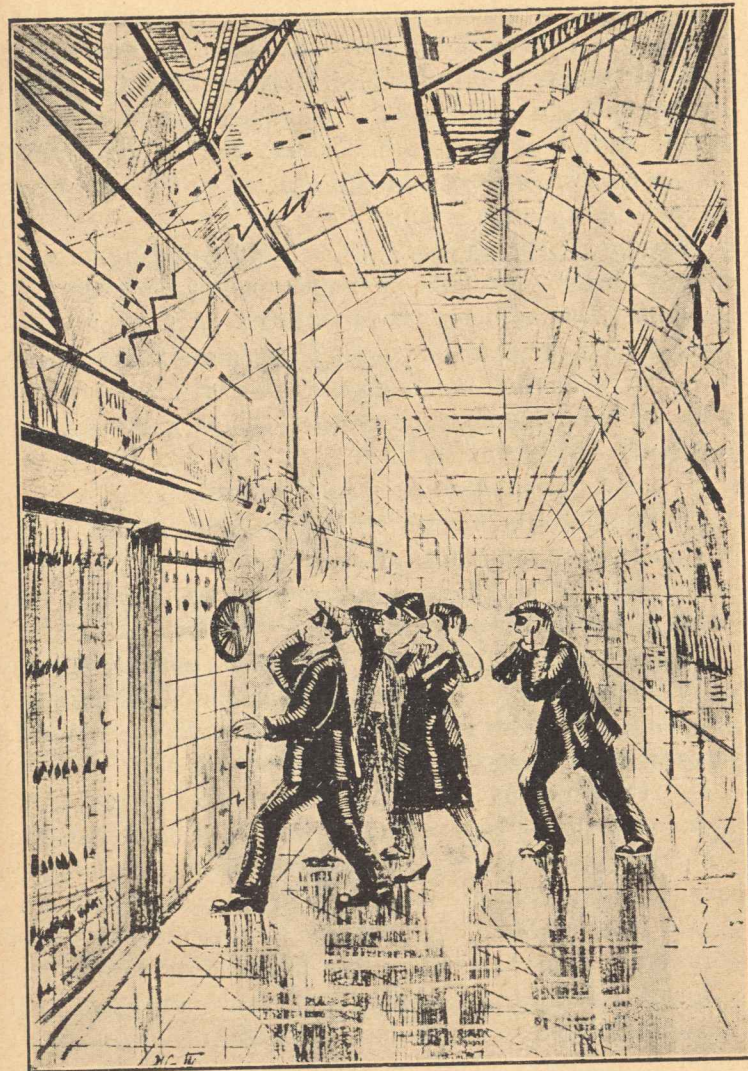
Після цього їй було наказано увімкнути в центральний кабель контрольний апарат.

— В котрий номер увімкнути?—запитала вона.

— Безпосереднє в кабель,—була відповідь.

Ще більше здивована, вона виконала й цього наказу.

За кілька хвилин імпровізованого мікрофона було приладнано до контрольного дроту. Телефоністка, зовсім спантеличена, слідувала за чудернацькими й незрозумілими вчинками оригінальних бандитів.

Мимоволі всі затулили вуха й обличчя руками.

Але її здивовання змінилося на ширий переляк, коли Володимирові нарешті пощастило встановити й увімкнути гучномовця. На одну мить вибухнув і по незчисленних залях палацу розлягся неймовірний, громоподібний зойк тисячі урваних балачок—тисячі відірваних і в одно синтезованих звуків. Здавалося, заколивалися могутні кришталеві мури—от-от вже рушиться прозора стеля...

Мимоволі всі затулили вуха й обличчя руками, чекаючи на продовження цього нечуваного лементу. Але це була тільки якась мить,—потім зробилося зовсім тихо—вражене вухо на якийсь час відмовилося реагувати на звичайні подразнення...—потім знову невгомно і дратівливо зашелестіла своєю дивною мовою байдужа армія автоматів...

Рудольф, Володимир і телефоністка кинулися до гучномовця. Від нього здіймався легкий димок—од мембрами не лишилося й сліду: вона згоріла. Біля контрольного апарату ледве теліпався лишок обіраного, пошматованого дроту...

Довелося кликати Боба. Він добув нову мембрану, приладнав знову і переконструював конденсатора та обвитки, але коли все вже було ніби готове, неймовірно відсунув усе на бік:

— Я не вірю, щоб щось з цього вийшло,—чистосердно признався він:—мені здається, що над конструкцією апарату, який нам потрібний, треба десятьом вправним винахідникам працювати все своє життя... Адже нам мало сконцентрувати звук: нам треба збільшити його на місці, а потім розкласти, і результат зменшити, щоби знову не сталося цього мовного вибуху, що своєю силою не менший за вибух динаміту. Цим звуком ми можемо зірвати в повітря і цей будинок, і себе разом із ним. Легко сказати—кілька сот тисяч чоловік зразу гукнуть у

цю нещасну-трубку... Це, мабуть, понад силу сучасній техніці.

— Що ж робити?—вперше безпорадно запитав Рудольф, нарешті, очевидно, й сам зрозумівши химерність своїх планів.

Боб не відповів нічого, лиш промуркотів щось про те, що на його думку, можна було б і кінчати цей експеримент, бо Рада хемії вже, мабуть, пішла спати.

Але на останньому ж слові він осікся.

Рудольф з налитими кров'ю очима підскочив до нього й тицнув бравнінгом межі очі:

— Собако!—прохрипів він:—ти губиш усю справу! Вона почула, що ми цікавимось Радою хемії.

Боб ладен був провалитися. Але телефоністка йому допомогла;

— Не турбуйтеся, панове,—всміхнулася вона, відриваючися од трубки:—якщо ви хочете, щоби я забула про Раду хемії, то я забуду. Але дарма ви мені не сказали цього одразу,—вам не треба було б слухати всіх абонентів. Мені відомий номер її телефону. Ось він. Я тільки сьогодні вмикала його для ремонту.

Рудольф і Боб кинулися до комутатора і, вперлися очима в номерок, що його показувала телефоністка, немов чекаючи, що він до них заговорить.

— Ви певні, що це він?—гостро спитав Рудольф.

— О так. Будь ласка, я можу перевірити.

І, не чекаючи на відповідь, вона увімкнулася в зазначений номер:

— Гальо? Центральна. 2—33—47? Рада хемії? Ні, мені не треба Ради хемії. Вибачте, я помилилася,—і лукаво всміхаючися, вона глянула на остовпілих товаришів. В цей час контрольний штифт 2—33—47 м'ягко стукав. 2—33—47 забалакали з якимсь іншим номером.

— Вони ввімкнулися в 1—07, це—військове міністерство... Нате, слухайте...—швидко кинула телефоністка, передаючи трубку Рудольфові.

Рудольф аж влип у приймальник.

Розмова Ради хемії з військовим міністерством точилася дуже довго—добрих 5 хвилин. Обличчя Рудольфове увесь час то червоніло, то блідло. Очевидно, йому пощастило щось почути. Нарешті він кинув трубку.

— Ходім, хутчій. Не можна гаяти ні хвилини.

Але телефоністка його зупинила:

— Ви вже йдете, добродію? А як же я? Я ж мушу зараз викликати поліцію.

— А ви скажете їй з ким ми балакали? І чого ми тут були?

— Ні. Але краще зв'яжіть мене.

Боб швидко оплутав її мотузкою, силкуючися робити це якнайбережніше.

— Прощайте, товаришко,—всміхнувся він до неї.— Ми не забудемо вашої допомоги.

— Ви—червоні? О, щастя вам! Я нікому не скажу ні слова.

Боб не стерпів, і поцілував її в зашарілу щоку.

— Гальо!

На вулиці Рудольф захапався:

— Мерщій, треба приготуватися.

— Що ви почули?

Поспішаючи по темних закутках послулого Нью-Йорку, Рудольф наспіх розповів товаришам відомості, що допіру перехопив:

— Засідання ради саме скінчилося. Її секретар сповіщав військового міністра—Поалей-стріт 140, військового городище:—сьогодні навітанку там мусить щось відбутися. Буде вся Рада, буде військовий міністр. Що?—Невідомо. Але щось дуже важливе. В кожному разі там можна побачити всіх членів Ради. Прощаю-

чися, секретар Ради сказав міністрові:—«vae victis». Це, очевидно, гасло. З балачок у кімнаті я не міг звичайно почути багато—на жаль не було часу увімкнути гучномовця, отут він нам безперечно допоміг би. Але я виразно чув, як недалеко апарату хтось кілька разів повторив дату—«перше травня». Боюся, що це на перше травня призначається початок наступу на СРСР.

— Сьогодні ми маємо 24. Отже в нашому розпорядженні ще 6 день,—зітхнув з полегшенням Рудольф:—можливо ми й встигнемо щось зробити за цей час. Скоріше ж на Поалей-стріт 140. Я певний, що там ми довідаємося хоч про якусь дрібницю. Не забувайте ж—«vae victis».

XI

У ВІЙСЬКОВОМУ ГОРОДИЩІ

Сонце саме підбилося понад обрій, коли авто товаришів в'їздило в Поалей-стріт.

Шофер здивовано поглядав на трьох ранніх пасажирів у сивих військових кереях. Кереї—це була видумка Рудольфова. В останню хвилину він згадав про одяг,—ясно, що їхні робітничі блузи можуть здатися дивними у військовому городищі. Товариші довго морочилися над тим, що їм одягнути, і, кінець-кінцем, погодилися з Рудольфом, що військові кереї з кашононами й каски—найбільш звичайне й гідне для військового городища вбрання.

Авто легко котилося рівним гумовим шосе, дивним тут серед пустки й сміття. Поалей-стріт—не був схожий на вулицю. Обабіч шосе лежали купи сміття, землю було порито, очевидно, під якісь будівлі. Будинків теж не було, лише де-не-де траплялися землянки, халуни й зруйновані склепи. Номери ж стояли на

стовпах, що мабуть відмежовували ділянки землі, призначені під будівлі.

Біля одного з стовпів Боб здивовано зауважив:

— Я знаю цю місцевість,—колись я тут був. Ці ділянки виготовано під гуральні. Он там, наприкінці шосе, за тими валами, стоїть стара гуральня. Але я ніколи не чув, щоб тут десь було військове городище.

Товариші глянули в бік, куди показував Боб, і побачили за високими земляними валами самотній почорнілий димар. Неподалеку, спереду них, в тому ж напрямку їхало ще авто. Володимир озирнувся, і вгледів, що ззаду їх їде теж одно чи два авта.

— Б'юсь об заклад, що ці раніші пташки прямують туди, куди й ми.

Він не докінчив, бо трохи не вискочив з авта від сильного струсу. Незадовго перед тим передне авто завершило за ріг шосе, і зараз товариші трохи на нього не наскочили.

Передне авто зупинилося біля купи сміття. З-за купи з'явилися кілька салдатів з рушницями.

— Сторожа, вартові,—прошепотів Рудольф:—цікаво, чого б вони вартували тут на смітнику? Мабуть, твоя гуральня не що інше, як саме військове городище.

І Рудольф під плащем стиснув руки товаришів:

— Або ми поїдемо далі, або зараз нас заарештують, і все загинуло.

До авта підійшов офіцер, чемно приклав руку до кашкету й, вичікуючи, глянув.

Удаючи спокійного, Рудольф нахилився до його вуха, й недбало, але виразно кинув:

— «*Vae victis*».

Офіцер витягнувся струнко й, повернувши голову до салдатів, щось коротко гукнув.

Авто рушило далі...

Біля брами гуральні сцена повторилася.

Товариші вільно ввійшли до подвір'я, але зараз же за муром їх оточили салдати. Рудольф сказав пароль. Один з офіцерів, гречно вклонившись, пішов наперед: вказуючи їм шлях.

Біля входу до будівлі їх ще раз зупинили. Вартовий мовчки простягнув їм три протигазові машкари.

— Гальо!—прошепотів Боб:—чи не збираються вони труїти нас газами?

Товариші незрозуміло переглянулися, але мовчки взяли протигазу. Боб поспішив надіти собі свого на голову.

— Так безпечніше,—пояснив він:—а то я все боюся, що мене пізнають по пиці,—вона зовсім не схожа ані на міністрову, ані на генералову.

В помешканні було кілька чоловіка, і всі були в протигазу, або одягали їх. Один з присутніх, без машкари, підійшов до товаришів і мовчки стиснув їм руки.

— Добрий ранок,—пробубонів Боб під машкарою:—радий вас бачити, містер.

Тим часом народу прибувало. На дворі, раз-у-раз чулися сирени й гудки авто. В кімнаті було вже чоловік 20—25. Той, що привітався до товаришів, весь час поглядав на годинник і, очевидно, нервувався.

— Цивільні завжди запізнюються, — роздратовано констатував він і, глянувши в бік товаришів, привітно всміхнувся. В кімнаті було ще кілька у військових кереях.

— Я вважаю,—заговорив він далі:—що ми не будемо більше чекати. Ті, що запізнилися, потім приєднаються до нас. Часу в нас обмаль.

Його слова зараз же перекладалися французькою й німецькою мовами.

— Ми потрапили в гарну, інтернаціональну компанійку,—посміхнувся Боб:—але б'юсь об заклад,

що з комуністичним інтернаціоналом вони принаймні не мають нічого спільного.

— Я прошу, шановне панство, йти за мною,—промовив військовий і натиснув якусь кнопку.

У підлозі розчинився люк. Широкими, гулкими залізними сходами замаскований кортеж зійшов униз. Унизу розпочинався розлогий коридор. Обидва його кінці губилися в п'ятні. При сходах яскраво світили великі електричні лампи.

Боб не вгамовувався, він сіпнув Володимира й Рудольфа.

— Ваша правда, товаришу Рудольфе. Сумніваюсь, щоб нас збиралися частувати горілкою. Можливо, в цих льохах колись і складали пляшки з горілкою, але боюся, що зараз, за цими залізними дверима приховано щось отруйливіше, ніж алкоголь.

Ніби стверджуючи його слова, військовий знову звернувся до всіх:

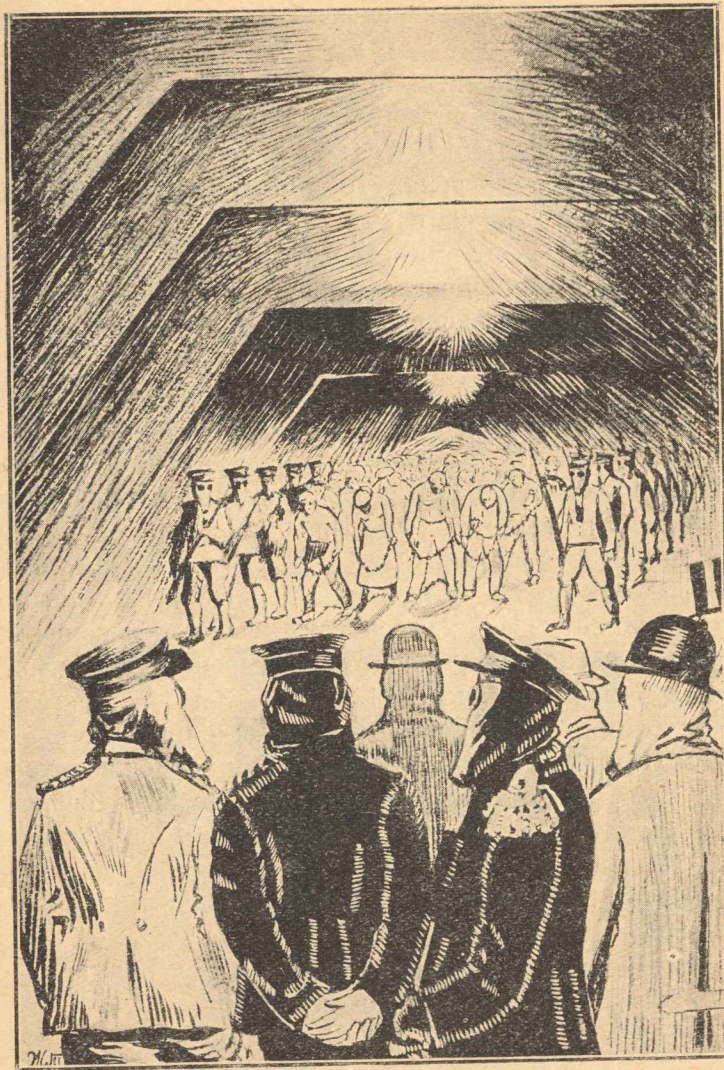
— Я прошу всіх зараз запнути щільно протигази й не знімати, поки я не дозволю.

— Хіба тут насичене повітря?—боязко запитав якийсь панок, хапаючися за машкару:—чи є небезпека вибуху?

— О ні,—заспокоїв його військовий:—небезпеки жадної нема. Лабораторію обладнано якнайкраще. Гази герметично заткнута, і коли ми їх випускати мемо, то будемо за бронею. Але загальне правило нашої роботи вимагає якнайбільшої обережності. За ті двері жадна людина не має права піти без машкари.

Всі слухняно одягли машкари, і рушили далі за військовим, мимохоть з острахом позираючи на черепи з хрестами, що їх було намальовано на всіх, щільно облямованих залізом, дверях.

Товариші змішалися з натовпом, і прислухаючися до глухих, наче замогильних, розмов з-під гумових

Між двома шеретами озброєних солдатів у протигазах мляво посувалася юрба напівголих, виснажених, аж поси-
нілих людей.

машкар, силкувалися зрозуміти мету чудного зібрання.

Таємниця виявилася сама собою.

З другого кінця підземного коридору поволі посувався інший гурт людей. Коли гурт наблизився так, що можна було розглянуто окремих осіб, товариші мимохіть поточилися назад.

Між двома шеретами озброєних салдатів у проти-газах, що чітко відбивали кроки, мляво посувалася юрба напівголих, виснажених, аж посинілих людей з розбитими головами й покрученими руками й ногами. На тілі у них було чимало синяків і ран. Голови їм були похмуро похилені, очі байдужо-несило втоплені в землю. Серед них було кілька жінок. Усіх було закуто в подвійні кайдани, що брязкотіли за кожним кроком. Прогігав на них не було...

Так от у чім справа!

— Чорні круки всіх країн зібралися тут напередодні війни, щоб випробувати свою непереможну зброю—отруйні гази—і остаточно переконатися в силі впливу їхнього на людину!

Володимир похапцем схопив за руку палкого Боба. Це було якраз вчасно. Він саме збирався кинутися з голими руками на шерети озброєних салдатів, на допомогу засудженим на жахливу смерть.

— Пусти!—заскреготів Боб зубами:—пусти, їх же зараз труїтимуть!

Але Рудольф тримав його вже за другу руку:

— Мовчи, або ми всі загинемо!

— Це ж люди, живі люди! І я пізнаю серед них Рут і Неджа, наших комунарів, що місяць тому заарештовані й ніби вмерли в тюрмі.

Міцно тримаючи його й не даючи йому рухнутися, Рудольф люто прошепотів:

— Опам'ятайся, Бобе! Чи ж можемо ми щось вдіяти проти озброєних? Коли ми кинемося на допомогу, нас зараз же скрутять, а їх однак потруять. Залиши сантиментальності. Хіба ти забув, що починається завзята боротьба, в якій сантиментам місця нема? Ми близько до нашої мети, зараз ми можемо довідатись формули газів, і цим врятувати не цих десять нещасних, а всю справу революції. Ти зіпсуєш усю справу! Ці нещасні мусять загинути для революції!

Слова Рудольфа вернули до пам'яті Боба. Він стих і, важко дихаючи, дивився вслід осудженим.

— О, будьте ж ви прокляті!—прошепотів він.

Все це відбулося так хутко, що інші присутні, на щастя, нічого не зауважили. Рудольф з полегшенням зітхнув, коли їхній кортеж, перепустивши бранців, рушив далі.

Перед випробованням газів провідничий повів гостей оглянути льохи. Військове городище, приховане в льохах під гуральнею, являло собою величезну лабораторію. Одно по одному проходила помешкання обладнані—одні як розкішні палаци, другі—якнайудосконаленіші лабораторії, де аналізувалося, перевірялося й випробовувалося виготовлені отруйні гази. Але побачити напис чи знайти книжку, або щось, що дало б ключ до формули, товаришам звичайно не пощастило, скільки вони того не шукали.

Рудольф задержувався в кожній кімнаті й виходив останнім. Володимир помітив, що всі його кешені відстають.

У затишному куточку розкішної відпочивальні кортеж зупинився перепочити. Всім було дозволено зняти протигази й випити по шклянці вина та спалити сигару. Скориставшись з цього, Рудольф нішком показав товаришам свої кешені. У них було повно невеличких, п'ять сантиметрів завдовжки, металевих

пробівок з широким крантом на одному кінці й товстим склом на другому.

— Це невеличкі шкляночки для газів,—пояснив він:—в них, очевидно, присилається газу на пробу. Зараз вони порожні. Якщо нам пощастить наповнити їх газами й винести з цього помешкання, то формула нам не потрібна. Ми сами дізнаємося її в першій-ліпшій лябораторії.

Очі Рудольфові світилися радістю і завзяттям. У ньому не пізнати було німічного дідка, інваліда й ветерана російської революції.

— Тепер нам залишилося одно,—вкрасти газів.

Боб звичайно зараз же висловив свої сумніви щодо можливості здійснити наміри Рудольфові.

— Де ж їх в чорта вкрасти?—вилаявся він:—ми їх мабуть, близько не побачимо. Чи ти хочеш, щоб ми їх нанюхалися?

Кортеж тимчасом рушив далі.

Перед останніми дверима всі щільно напнули машкари...

Приміщення являло довгу залю. У стелі безупинку дудоніли електричні вентилятори.

Провідничий грохи підняв свою машкару й, узявши рупор, почав з'ясовувати процес випробовування.

Вздвож, попід стіною, містилися рядком великі камери. Камери були металеві, броньові. Нарівні очей людини через усі камери йшло вузьке вікно, за-склите товстим шклом, що давало змогу присутнім тут, стоячи в небезпеці, стежити за тим, що відбуватиметься в камерах. Під вікном кожної камери лежав невеличкий балон, з'єднаний змієвиком з камерою.

Провідник коротко розповів:

— Ми садовимо в камеру одного чоловіка. Потім одтикаємо балон з газами й випускаємо крантом

з того боку певну дозу, якої досить, щоб насичити повітря камери на 25⁰/₀. Це якраз найбільший відсоток насичення можливий на вільному повітрі. У вікно ми маємо змогу спостерігати вплив газів. Перших шість камер—різні отруйні газу, що впливають моментально. Смерть чи каліцтво буде на наших очах за кілька хвилин. Інші чотири—газу, що впливають лише за певний час—день, тиждень, і місяць. Через цей термін ми знову прийдемо подивитися на тих людей, що над ними робляться спроби. Нарешті, остання камера—газ з найшвидкішим впливом: він вбиває не за кілька хвилин, як перші шість, а в одну мить. Насамперед ми випробуємо газу на незахищених людях. Потім на інших—з протигазами. Це дасть нам змогу пересвідчитися в тривкості наших протигазів. Але боюсь, що проти останнього газу не встоїть і наш протигаз. Цей газ моментально роз'їдає гуму.

— Всі ці камери з'єднано поміж собою невеличкими секретними дверима (з нашого вікна їх не видно), щоб мати змогу переводити об'єктів спроби. Але скористати їх для вте і в'язні не можуть, бо двері старанно замасковано. Вводити ж їх ми будемо он тими задніми дверима. Вгорі в камері—повітрофільтри, які після спроб моментально фільтрують повітря, щоб можна було ввійти у камеру.

Рудольф торкнувся до рук товаришів. Володимир відчув, що його руки були холодні, як крига, а він нервово клацав зубами.

— Тс!—попередив Рудольф:—я вже знаю, що робити. Не заважайте мені. Як скінчиться спроба й відчинять останню камеру, постарайтеся підійти першими до її дверей і заступіть їх, щоби я міг...

— Ти хочеш?...—скрикнув Боб.

— Тс!—злісно зашипів Рудольф:—так, я хочу спробувати дістати газів з середини. Шкляночки здалися

мені—у нас буде газ... Не бійтесь, я в машкарі.—
заспокоїв він Боба:—щастя ж мені!

І стиснувши товаришам руки, він відійшов.

Всі стояли кружка довколо провідничого, що роз-
повідав про впливи газів. І Володимир, і Боб бачили,
як Рудольф за їх спинами обережно просунувся до
секретних дверей, і зник...

Тим часом бранців було вже посадовлено в камери.

— Почнемо?—спитав провідничий дозволу у при-
сутніх, і не чекаючи на їхню відповідь, підійшов до
першої камери. З легким скрипом він одіткнув балон.

Усі присутні пожадливо припали до вузького
вікна...

Камера наповнилась газом. Газ був не безкольо-
ровий, і всі мали змогу стежити за обличчям засуд-
женого, коли він спостерігав, як повітря кімнати зеле-
ніло, насичуючися отрутою...

— Чому він дивиться додолу, сюди, наче нам під
ноги? Чи там щось лежить? На жаль, з цього вікна
не можна побачити, — запитав хтось.—Дивіться, він
наче до когось гукає.

— Він, мабуть, дивиться на крант, це цілком ло-
гічно,—відповів другий.—До того ж він, можливо,
вже збожеволів і йому щось ввижається. Може його
наречена,—з садистичним сміхом докінчив він.

— А проте це справді дивно,—всі однаково...—
додав він уже біля третьої камери, пересвідчившись,
що й інші «об'єкти» поведуться так само.

— Ви зауважили?—Вони всі кидаються сюди до
стіни? Жаль, що не видно, що вони роблять. Я гадаю,
вони силкуються заткнути пальцем крант, з якого то-
читься газ,—зареготав третій.

Володимир і Боб теж дивились у вікно й тремтіли
від жаху, прислухаючися до цих розмов, бо знали при-
чину такого поведіння в'язнів...

Перед їхніми очима пройшли невимовні муки лю-
дей, що конали в корчах, враз посліплі, заанімілі на
півслові передсмертного зойку... Вони бачили живе
м'ясо, що на очах вкривалося пухирями й розвалюва-
лося на шматки...

В залі панував страшений галас. Деякі дико ви-
словлювали свою радість, деякі—сп'янілі від спогля-
дання смерті, шалено реготали. Але витончені нерви
більшості не витримали такого нервового напруження
й кілька глядачів уже билися в істеричі. Лакеї в пре-
тигазах бігали туди й сюди, виносячи зомлілих вели-
ких мужів й одкачуючи їх водою.

Провідничий, очевидно директор чи головний ін-
женер цього підземного пекла, теж був стурбований.
Але не спогляданням смерті й не істерикою своїх
тендітних патронів. Він бігав від камери до камери,
від балону до балону й зливано знижував плечима.
Всі його обчислення виявилися неправильними. В кожну
камеру довелося випустити якраз подвійну дозу, щоб
досягти бажаного впливу.

— Неряже я помилився? Що за чорт?—буркотів він,
перебігаючи поступово від першої до другої, від дру-
гої до третьої камери:—Скрізь так! Подвійна доза!

Володимир і Боб стежили за ним з ненавистю й
в той же час з надією. Навіть відчули до нього якесь
приятне почуття. Кожний раз, як він чортувався,
констатуючи потребу випустити подвійну дозу, вони
легко зітхали, знаючи, куди поділася друга доза.

Нарешті директор заспокоївся. Помітивши, що це
не випадково, й що в кожну камеру треба дати под-
війну дозу, він вирішив, що другу дозу забирають
стінки камери, або нещільно зашпунті фільтри...

Перед останньою камерою Володимир і Боб за-
аніміли. Їй також запотрібувалося подвійної дози,—
значить Рудольф там. Але як же зробити, щоб непо-

мітно його звітіль випустити? Вони стали біля дверей, збираючися по вифільтруванні повітря ввійти до неї першими.

Досліди скінчилися...

З лудінням запрацювали повітрофільтри.

— Камери чисті!—гукнув директор:—можна вийти.

Але охочих знайшлося все ж небагато. Володимир і Боб терпляче обходили всі по черзі й оглядали мертві, або покалічені тіла.

Нарешті стали перед останніми дверима.

Директор відчинив їх. Володимир і Боб протиснулись нанерід...

— Перепрошую,—мовив директор і пройшов перший.

У ту ж мить він вискочив, гукаючи:

— Сюди, швидше, на поміч!

Володимир і Боб вбігли.

На долівці, поруч із трупом в'язня, розкинувшись, лежав Рудольф...

— Як же це трапилося?—рвав волосся директор:—я сам зачиняв двері й, здається, нікого не було.

— Ви знаєте, кого ви вбили?—загрозово трусив його хтось:—хто це такий?..

Всі кинулися до камери, щоб винести звідти невідому жертву. Володимир і Боб були перші. Варто було торкнутися задубілого тіла, щоб побачити, що Рудольф умер.

Володимир відчув, що він далі не може видержати. Стільки мук і... смерть Рудольфова! Це вже було над міру.

Під груди йому щось підкотилося й стисло горлянку. Голова закрутилася. Він відчув, що зараз зарежоче й битиметься головою об стіни.

Але Боб опанував себе. Він схопив руку Володимира й хряснув нею, трохи не зламавши. Це вернуло Володимира до пам'яті.

— Все гине!—прохрипів йому Боб на вухо:—зараз побачать, що Рудольф не їхній, а тоді й нам каюк! Треба рятувати добути газу.

Розштовхавши всіх, він схопив тіло Рудольфа на руки й з криком: «Лікаря! лікаря!» кинувся до дверей. Заступившись спиною від натовпу і вдаючи, що дмухає на лице отруєного, він дав змогу Володимирові витягти з кешень Рудольфа слоїки з газами. Потім з тими ж криками вони побігли до виходу. За ними бігли інші, щось вигукуючи, вимагаючи їх зупинити. Але вони вже були на волі. Розкидавши розгублену сторожу, вони швидко вскочили в своє авто. Здивований шофер дав повний хід...

На перехресті Боб спокійно викинув шофера на землю, а сам пересів на його місце:

Товариші озирнулися назад.

Доганяючи їх, шосем неслося кілька авто.

— Швидше б до міста,—простогнав Боб:—заплутати сліди, і в лябораторію—розкласти газу.

Авто ревла, покриваючи повним ходом віддаль. Перелякані пішоходи розбігалися врозтіч.

Товариші прямували в інший кінець міста до конспіративної лябораторії.

XII

ЛЕКЦІЯ З ПОЛІТГРАМОТИ

Містер Джойс, не зважаючи на те, що вчорашнє засідання альтруїстичного комітету закінчилося далеко за північ, сьогодні прокинувся дуже рано. Вже об одинадцятій годині він мав бути на авдієнції в секретаря «неофіційного бюро» при Лізі Націй, і подати йому справоздання про вчорашнє засідання Ради Спілок.

Засідання альтруїстичного комітету закінчилося власне нічим. Дарма, що члени комітету не відзна-

чалися великим розумом, проте після довгих дебатів кожному дурневі стало ясно, що ідея винайти газ, що діяв би виключно на комуністів, не шкодячи позапартійним—принаймні химерна.

Містер Джойс походженням був пролетар, і своїм практичним розумом відразу не повірив цій химерній думці, проте поставив на обговорення, дослухаючися голосу добрих сердець патронес-філантропок. Він навіть жалкував, що комітет так швидко зрозумів химерність цієї думки й одкинув його план, позбавивши таким чином патронес можливості виявити свої найвищі людські почуття—гуманність до ворога.

Містер Юбералес, секретар «неофіційного бюро» Ліги Націй, вже давно чекав на Джойса і, будучи людиною акуратною й пунктуальною, навіть висловив Джойсові догану за його запізнення на 20 хвилин.

— Я лютий ворог Есесері, — закінчив він свою коротку джентелменську догану: — але я шаную есесерських комуністів за їхній американізм (нехай це не здається вам за парадокс). Вони всі члени ліги часу й живуть за НОП'ом. Запізнення на 20 хвилин у них річ просто неможлива.

Відібравши таким чином ще десять хвилин од свого часу на догану, містер Юбералес запропонував Джойсові доповідати й, запаливши десятидоларову сигару, наготовився слухати.

Містер Джойс коротко розповів про події вчорашнього дня, що містер Юбералес з ними вже трохи зазнайомився з ранішніх газет.

— Ви молодця, Джойсе! Я ніколи не чекав од вас такої спритності. Примусити це бидло голосувати за війну—справа не легка!

Джойс трохи образився.

— Ви ображаєте мене, містер Юбералес. Вам треба було б знати немилосердну логіку війни: пере-

магає той, хто енергійніший, хто немилосердніший, а до того ж—хто володіє технікою. Для нас з вами не секрет, що пролетаріят сильніший за нас. Але він не має того, що маємо ми, а саме—техніки. Якби Комуністична партія Америки не була дурна й потурбувалася захопити техніку в свої руки, нашу справу було б програно...

Містер Юбералес не дав докінчити Джойсові. Він затулював йому рота рукою й боязно позирнув навкруги:

— Не говоріть про це голосно! Ми не гарантовані, що нас хтось не підслухує.

На це Джойс приховав усмішку й про себе вирішив, що більшого дурня він ще не бачив.

Трохи заспокоївшись, Юбералес почав розмову про справи.

— Ви уладнали справи Ейджевудських робітників?— звернувся він до Джойса.

— О так! На газовій продукції працюють цілком певні й віддані люди. З вашого ж наказу апарат обсаджено нащадками російських емігрантів. За цих можна бути певному, — Комінтерн їх не привабить. Ви можете навіть пишатися з того, що серед ваших робітників на газовій продукції чимало іменитих російських графів, навіть князів. Кількість звичайних робітників, не княжого походження, зменшено до мінімуму. Та й то, за них можна бути спокійними. Робочий день їм зменшено до 6 годин, немов би через те, що робота важка, утримання ж збільшено вдвічі. Тепер цьому бидлові нічого домагатися. Їх цілком спокійно можна вже зарахувати до привілейованої кляси.

— Ви чудовий провокатор, містер Джойсе! — лягнув його по коліні містер Юбералес: — я певний, що ці йолопи мають вас за геніяльного оборонця робітничих інтересів.

— О, ви мені лестите,—скромно відповів Джойс:— проте мушу признатися, що авторитет серед них я собі здобув.

Це остаточно розвеселило містера Юбералеса. Він наказав подати вина й перейшов на інтимніші теми.

— Мене дивує, Джойсе,—фаміліярно почав він:— як ви потрапляєте грати на два фронти? Невже ці ідіоти не можуть побачити вашого справжнього обличчя?

Джойс перейнявся жартівливим тоном Юбералеса:

— Події вчорашнього дня навряд чи цілком відповідають вашій думці. Ви забуваєте, що вчора мене хотіли вбити,—відповів він:—а проте я маю надто блискучу репутацію. Коли Комінтерн почав правити теревені про одніть професійного руху, я був перший в Америці, що якнайгарячіше обстоював цю ідею й гудив жовтих профспілчан. Це дало мені популярність серед робітництва й авторитет в Компартії. Не доводиться говорити, що потрапити до Ради Профспілок після цього було дуже легко... Проте,—докінчив він:—працювати доводиться в дуже тяжких умовах, і не дивно, що зараз не всі однаково мені довіряють.

Мирну розмову Джойса й Юбералеса раптово перервано. Секретний співробітник приніс матеріяли. Юбералес за допомогою Джойса почав у них розбиратися. Їхню увагу зупинили відозва Тома й інша, за підписами ЦК, таємна інструкція колоніальним партійним комітетам. Добути цю, останню, було надзвичайно тяжко. При документі була службова записка, яка сповіщала, що за добуття цієї інструкції загинуло 3 секретних агенти й довелося закатувати понад 40 комуністів. Але, звичайно ні Юбералес, ні Джойс, не звернули уваги на таку дрібницю. У Джойса, правда, перебігла обличчям якась тінь. Але це було

лише одну мить. Очевидно, йому стало жалко трьох відданих секретних агентів.

Секретна інструкція страшенно перехвилювала містера Юбералеса. Він нервово забігав по кімнаті, ворущачи своє рідке волосся.

— Це якраз те, чого ми так боялися,—зблід він:— вони наказують своїм колоніальним комітетам розвинути якнайширшу агітацію серед чорних, червоних, жовтих і інших, чорт би їх побрав, дикунів. Ви уявляєте собі, яка небезпека загрожує нам, якщо ці прокляті дикуни заворушаться під час війни? Ми загинемо!.. Ми... — і, не докінчивши, він побіг до телефону.

— Що ви хочете робити?—зупинив його Джойс.

— Ви ще питаєте! Я дзвоню в міністерство колоніальних справ. Негайно ж треба видати обіжника, щоб цим різнокольоровим собакам дали якнайзначніші пільги. Кожне їхнє прохання мусить бути задоволене. Інакше вони повстануть, і ми загинемо.

— Лишіть,—спокійно зупинив його Джойс:—цього зовсім не слід робити. Їхніх домагань ви все одно не задовольните. Вони занадто великі. І найголовніше з них це—щоб вони назавжди позбулися вашого піклування. Якщо ви не задовольните цього їхнього бажання, вони однак повстануть. А я сумніваюся, щоб ви пристали на таке їхнє домагання.

І Джойс досить таки саркастично посміхнувся.

— Що ж я маю робити?—дурновато запитав Юбералес, знесилено сідаючи в фотелю й вдаючи, що не відчув Джойсового сарказму.

— Насамперед, випийте шклянку вина—це добре заспокоює,—всміхнувся Джойс, беручи менторський тон:—а подруге, попробуйте зрозуміти слова, хоч і вашого ворога, проте великого провідця—Леніна. Краще нього досі ніхто не зумів проаналізувати наше

суспільство. Ви погоджуєтеся, що Ленін був найсильніший і найсправедливіший філософ марксизму?

— Чорт побери!—скипів Юбералес:—яке мені до цього діло? Чи не збираєтеся ви агітувати мене? Але попереджаю вас, що марксиста ви з мене ніколи не зробите.

— Я в цьому не сумніваюся, — погодився Джойс. — Так от, в своїх філософських міркуваннях Ленін винайшов найвлучнішу аналогію. Цивілізований всесвіт це—місто, дикунські країни—село. Між ними існують ті самі взаємовпливи, що й між містом і селом. Російська революція не була б варта ламаного шага, якби проводирі російського пролетаріату на чолі з Леніним не зрозуміли цього й не повели за собою селянство. Без селянства вони ніколи не здолали б повалити капіталістичний лад. Селянське повстання, по суті зовсім не комуністичне, провідці використали в інтересах комуністичної революції. Поваливши капіталістичний лад, вони взялися будувати свій, притягуючи до того й анархічне, дрібно-буржуазне селянство, й рівнобіжно його пропагуючи й організовуючи на свій кшталт. Гадаю, що вам стало цілком ясно, що наша Компартія не обміне досвіду російської революції, і піде за заповідями Леніна. Без колоній вона не повалить нашого ладу. І, прагнучи до цього, вона насамперед подбає організувати повстання серед різнокольорових дикунів.

Містер Юбералес мовчки вислухав довгеньку таку Джойсову промову. Проте вона не змінила його настрою.

— Я дуже вдячний вам за лекцію з політграмоти, — холодно промовив він:—але все ж таки не розумію, до чого ви все це мені сказали? Я добре зрозумів, ви хочете довести, що повстання серед проклятих дикунів неминуче. Це, як висловлюються ваші (містер Юбе-

ралес особливо саркастично підкреслив слово «ваші») марксиста, ленініста й інших комуніста,—закон історії. Але дивуюсь вам, як ви можете це так спокійно говорити? Значить, нам судилося загинути?

Фігура містера Юбералеса була досить комічна в його переляку. Джойс не стерпів, щоб не зареготати йому просто в лице. На це містер Юбералес з несподіванки навіть не догадався образитися.

Тут уже прийшла черга Джойсові фаміліярно ляснути містера Юбералеса по коліні:

— А гази, містер Юбералес! Ви забуваєте про нашу непереможну зброю, якій не страшні жадні повстання, хоч би на цілому світі. Нехай в таборі червоних будуть мільйони, а нас залишиться купка, ми все одно подолаємо їх, і примусимо робити на нас, бо ми кожен хвилину можемо винищити їх. Ми маємо гази, яких не мають ці мізерні повстанці. О, будьте певні, якби під час російської революції, російський уряд мав гази, то жадних Есесерій зараз не було б. Газ—остільки могутня штука, що в силі змінити хід історії, як би не розпиналися за закономірність всі докупки складені марксиста.

— Ви мене заспокоюєте,—прояснив містер Юбералес.—Я зараз же дам наказа, щоб подвоїли продукцію отруйних газів.

— Це зайве,—заперечив Джойс:—Америка має цілком достатню кількість газів, щоб отруїти весь світ. До того ж ніколи не забувайте, що виробництво газів мусить іти в якнайбільшому секреті. Населення мусить вірити в наші пацифістські заміри. До речі, коли ви організовуєте пацифістські виступи, слід, щоб у них брало участь якнайбільше людей з заможної класи. Це переконає населення у наших пацифістських замірах і якнайкраще приховає наші імперіялістичні заходи. Комерсанти не хочуть

війни, вбачаючи в ній свою економічну кризу. Робітництво також відсахується від війни. Не зайве буде їх поєднати.

Наче стверджуючи Джойсові слова, з вулиці почувся гомін, що раз-у-раз зростав. Очевидно, вулицею йшла якась демонстрація. Містер Юбералес і Джойс поспішили до вікна.

Стріт було запруджено народом. З кінця в кінець шумувала юрба. Демонстрація була робітнича. Про це свідчили сотні червоних прапорів і співи революційних пісень.

Містер Юбералес обережно поточився назад, не бажаючи ризикувати своєю персоною. Але здивуванню його не було меж, коли слідом за революційним співом розітнувся дужий, дружній вигук:

— Хай живе війна! Робітництво за війну!

— Що це?.. Це вони щиро, чи... жартують?—перелякано прошепотів Юбералес, незрозуміло кліпаючи очима.

Але вигуки дедалі дужчали й їх підхоплював цілий натовп.

— Це справжні робітники, чи... чи переодягнуті наші агенти?—зовсім остовпів Юбералес.

Джойс мимохідь зареготав:

— О, містер Юбералес, ви перетомилися за цією тяжкою працею. Вам треба спочити. Невже ви вже не можете відрізнити своїх від ворогів? Ні, любий містер Юбералес, це таки справжнісінькі робітники, переконані революціонери й, можливо, половина з них—члени Компартії. І проте вони справді гукають «хай живе війна».

— В такому разі я справді нічого не розумію!—признався містер Юбералес.

— Мені доведеться ще прочитати вам невеличку лекцію з політграмоти,—всміхаючися сказав Джойс:—

Містер Юбералес мовчки вислухав довгеньку Джойсову промову.

так от слухайте: комуністи певні, що імперіялістична війна перетвориться на клясову,—грсмадянську війну, й справедливо певні, що з клясової війни вони, а не ми вийдуть переможцями. Тому, ідучи за законами логіки, вони й вітають імперіялістичну війну, що має прискорити революцію. Але будьте певні, що вони подбають про те, щоб не жертвувати своєю шкурою за вас та гинути від руки своїх братів, і постараються якнайшвидше обернути імперіялістичну війну на клясову.

Джойсові давало велику насолоду спостерігати, як обличчя містера Юбералеса щораз блідішало, поки своїм кольором не дорівнялося його манишці.

Містер Юбералес кілька разів ковтнув повітря, силкуючися щось сказати, але з переляку загубив дар слова. Нарешті, опанувавши себе, він спромігся видушити кілька згуків:

— Тоді... тоді...—прохрипів він, і на віях його затремтіли сльози:—тоді... навіщо ж ви...голосували за війну?... тоді... ми мусіли б... бути проти війни... і не... воювати...

Джойс зібрався знову засміятись йому в лице, але в цей час задзвонив телефон. Вуха містера Юбералеса було не остільки спаралізовано, як язик. Він прекрасно розібрав те, що йому передали телефоном. Трубка йому випала з рук і він, як підрізаний дубок, бухнув в фотелю. Дар мови йому віднявся зовсім. Він лише безглуздо кружляв очима й махав руками. Джойс кинувся до телефону.

— Серед робітників Ейджевудського арсеналу заколот!—почув Джойс.

Ця вість була остільки несподівана, що жартівливий гумор Джойсів моментально зник і на деякий час і він позбавився язика. Перемігши хвилювання, він кинувся до Юбералеса.

— Візьміть себе в руки!—гостро наказав він йому:— справа надто серйозна, щоб клеїти дурня! Якщо в Ейджевуді щось станеться, ми загинули. Та опам'ятайтесь!—вже злісно гукнув він, струшуючи трохи не мертво тіло Юбералеса.

— Що ж я маю робити?—ледве вимовив той.

— Ех ви,—воєнка!—не втримався Джойс:—вам би соску до рота, а не країнами керувати. Ви можете мене слухати? Ви!

— Кажіть, я слухаю...

— Я їду зараз в Ейджевуд. Можливо мій авторитет ще врятує справу. Але ви мусите дати мені «carte blanche». Розумієте ви? Я вільний робити, що захочу, що знайду потрібним для врятування справи. І жадний песиголовець з вашої Ліги, щоб не заважав мені! Чуєте?.. Хоч би я зірвав у повітря весь Ейджевуд, чи розстріляв усіх робітників.

Містер Юбералес потрохи приходив до пам'яті і міг уже говорити.

— Але, що ж ви з ними зробите, якщо вони повстануть?—заблагав він...

— Розстріляю всіх, і наберу нових!

— А нові теж повстануть?

— Чому?..

— Бо не хочуть війни, скільки б ви їм не платили грошей, і не зменшували робочого дня.

Джойс нервово зареготав:

— Тоді я настановлю там комуністів, що оце під вашими вікнами гукають «хай живе війна» і примушу їх виготовлювати гази для війни.

— Ви дивна, ви страшна людина, Джойсе!—з містичним жахом подивився на нього містер Юбералес:—але я все ж таки даю вам «carte blanche».

— Я — пролетар походженням, і пролетарська натура мені властива, — одрубав Джойс, і так

глянув на містера Юбералеса, що той ску-
ливсь.

Джойс усміхнувся, і на прощання кинув уже майже
весело:

— Гальо! містер Юбералес...

XIII

МІРКУВАННЯ ДЖОЙСА І ПЕРЕЛЯК ЮБЕРАЛЕСА

Але скоро Джойс вийшов за двері кабінету містера
Юбералеса, весела посмішка моментально зникла з
його лица. Звістка про заколоти в Ейджевуді його
надзвичайно стурбувала. Якщо зараз виникне пов-
стання саме на газовій фабриці,—всі плани його на
нівець оберталися. Хоча Джойс і не дуже йняв віри
можливості повстання серед Ейджевудських робітни-
ків, проте нічого неможливого в цьому не було. Вплив
Компартії зростав щодня.

Джойс власне тільки похвалився перед Юбералесом,
що це він на роботу в арсенал настановив російських
емігрантів. Це зробила сама адміністрація Ейдже-
вуду, що добре розбиралася в стані речей і без Джой-
сової допомоги.

Емігранти звичайно не візьмуть участі в заколо-
тах. Але в Ейджевуді, хоч в незначній кількості, все
ж таки були й справжні робітники. Правда, біль-
шість із них давно вже було спровоковано: політи-
чно—жовтими профспілками й економічно—адміні-
страцією, що не скупилася платити їм міністерські
утримання. Проте певний, хоч й невеличкий, відсо-
ток свідомих робітників в арсеналі був і нічого над-
природного не було в тому, що вони вчинили зако-
лот, ба навіть загітували жовтих.

Ці міркування дуже бентежили Джойса, коли він
вийшов од Юбералеса, лишивши його нашіпритомним

після несподіваної звістки. Але, якби Джойс не поква-
пивсь, він мав би нагоду побачити Юбералеса зовсім
очманілого.

Тільки но вийшов Джойс, і Юбералес, випивши
шклянку вина, почав заспокоюватися, коли знову на-
стирливо задзвонив телефон. Звикши за останні кілька
хвилин до всяких несподіванок і будучи певний, що
гіршого, як заколоти в Ейджевуді, статися вже не
може, Юбералес взяв трубку цілком спокійно й небало.
Але з першого ж слова йому довелося перекона-
тися, що кожне нещастя завжди буває гірше від по-
переднього.

Дзвонили з підземної лябораторії. Ледве живий
з переляку директор лябораторії сповіщав про ранішні
події підчас випробовування газів.

— Вкрадено по дозі всіх газів! Найбільша в світі
таємниця—формула—стане відома нашим ворогам! Всі
заходи, всі виготовлені гази полетіли до чорта! СРСР,
знаючи формулу, зможе оборонитися!—посатаніло ви-
гукнув він у телефон.

Він ще хвилин десять кричав у трубку, докладно
розповідаючи подробиці крадіжки, але Юбералес уже
давно його не слухав. Злідий, вилупивши очі й роз-
зявивши рота, він вперся непритомним зором в одну
точку й, махаючи руками, наче збираючися летіти
навздогін злодіям, силкувався розстігнути комір со-
рочки, що раптом став вузький і затягувався, як за-
шморга на шибениці.

Прийшовши трохи до пам'яті, він підняв на ноги
весь палац, розіслав гонців у всі кінці міста, і, гвал-
туючи телефон, по черзі передзвонив в усі міністер-
ства, військові установи та органи поліції й контр-
розвідки. Але скрізь на його скажені крики, лайки
й благання, у відповідь чулося лише якесь хрипіння
й рев, або мертва мовчанка. Очевидно, звістка про кра-

діж газів на всіх впливала в однаковий спосіб, параліжуючи мову, розум і чуття.

Тоді Юбералес згадав про Джойса, й щосили забарабанив до Ейджевуду.

Джойс саме в цей час прибув до арсеналу.

Вістка про події в лябораторії його вразила, можливо не менше, як Юбералеса. Він навіть зблід, і захитався так, що примушений був вхопитися за стілець, щоб не впасти.

Але за мить Джойс опанував себе. Він не знепритомнів. Навпаки, вся його постать виявила величезний приплив енергії. Він увесь вірівнявся, м'язи напружились, очі засвітилися дико й рішуче.

Він запитав:

— Що ж ви зробили? Яких вжили заходів?

— Я вдавався до всіх, але ніде нічого не міг добитися,—всі подуріли. Одначе всю поліцію я поставив на ноги, згодів шукають скрізь,—немічно, ледве чутно простогнав містер Юбералес:—але я не вірю, щоб з цього щось вийшло. Злодії очевидно потурбувалися заховати свої сліди. Я певний, що гази уже аналізовано й формулу радіом передано до СРСР. Боже! боже!—простогнав він:—вся величезна кількість газів не варта й цента! Все пропало! Ми не можемо воювати! Навіть, якби пощастило нам внести в формулу зміни, то на вироблення нових газів потрібно кілька років. О! боже! Ми пропали!

— Дурень!—жбурнув в трубку з призирством Джойс.

— Що?!

— Я хотів сказати, який ви наївний,—виправився він:—де ж ваш розум? Ви сами говорите, що на вироблення нових газів треба кілька років. Так не менше ж часу треба й більшовикам, щоб виробити протиотруту. А за цей час ми встигнемо їх знищити. В крайньому разі

ми встигнемо передушити різнокольорових дикунів у наших колоніях.

Якби Джойс міг бачити в цю хвилину Юбералеса, він, мабуть, не стримав би сміху. Таке дурне обличчя у нього ще ніколи не було.

— Невже!..—заревів той на весь голос, так, що з суміжних кімнат вискочило кілька секретарів і вартових поліцаїв:—господи!..—ляснув він себе по лобі:—як я раніш до цього не подумався? Та ясно, що не так!—І хоч містер Юбералес ніколи не був дуже релігійним католиком, проте він побожно перехристівся кілька разів, звівши очі догори й кланяючись у телефонну трубку:—Джойсе, ви геній і янгол-хранитель, да хоронить вас бог! Ви—світлий дух! ви—найрозумніша людина в Сполучених Штатах! ви... ви... ви будете президентом! —п'ятосно закінчив він.

— Дякую,—саркастично всміхнувся Джойс:—але будемо вважати нашу розмову за скінчену. Не забувайте, що я сюди приїхав, щоб ліквідувати заколот, який значно страшніше вашої наївної крадіжки.

— Так, так!...—захвилювався містер Юбералес:—ліквідуйте, ліквідуйте. На вас вся надія. Я вам вірю більше, ніж богові... Даю вам «carte blanche» дві «carte blanche», чорта, біса, диявола,—все, що хочете, половину земної кулі. Можете оперувати моїм іменем, і всім чим хочете...

— Добре,—вже похмуро кинув Джойс:—Гальо!..

Настрій Джойсів різко змінився. Видно було, що ця звістка все ж таки коштувала йому великого нервового напруження... Він погладив рукою волосся й замислився. В очах його засвітилися якісь таємні іскорки, що однаково можна було зрозуміти і як відблиски страху, і як відблиски радості.

— Та-ак,—промовив він:—легко ви заспокоюєтеся, містер Юбералес. Все ж таки, коли формула потра-

пить до СРСР, то ваші шанси на перемогу значно зменшуються. Знайти протиотруту й виготовити її, або принаймні, знаючи формулу, винайти заходи до захисту, далеко легше, аніж винайти нову формулу й виробити газ...

— Нікчема!—закінчив він уже на адресу самого містера Юбералеса, й твердою ногою вийшов з контрольної будки, щоб піти на страйкарські збори робітників арсеналу.

XIV

В ЕЙДЖЕВУДІ

Щоб з контрольної будки—«легального» входу до Ейджевуду — потрапити до самого арсеналу, треба було пройти ще, власне, верстов кілька.

Легальний вхід, містився при заводі, що виготовлявав невинні пуделочка для консервів. Але в задньому мурі були широкі, цинічно неприховані ворота метрополітену, що охоронялися складною системою «самоконтрольних і самошпигунських» варт. У ці ворота входили робітники, й з зав'язаними очима сідали в темний, без вікон і з щільними дверима потяг-ліфт, що з блискавичною швидкістю, ковтаючи в хвилину кілька верстов, приставляв їх заплутаними, скривленими підземними ходами в справжній Ейджевуд—глибоко під поверхнею землі. Жодна людина не знала, де саме, під якою точкою поверхні, знаходиться найстрашніше місце земної кулі.

Джойс спокійно дав зав'язати собі очі,— він уже звик до цього. Буржуазія дуже радо дозволяла робітничим провідирям, до яких «належав» і Джойс, відвідувати своє підземне пекло й милуватися з його міці. Чимало й видатних провідників комуністичного руху скористалися з гостинности капіталістів, і мали змогу

на власні очі побачити збройні сили свого ворога. Капіталістична згряя завжди готова була продемонструвати перед ними свою силу, сподіваючися цим настрашити своїх ворогів. Гостей навіть не обшукували при вході,—остільки були певні неможливості якоїсь шкоди—лише зав'язували їм очі.

З цього був страшенно обурений містер Юбералес, коли за загальним правилом йому теж напнули на очі хустку, коли він поцікавився відвідати арсенал. Він навіть скаржився президентові...

За кілька хвилин містер Джойс був у штабі підземного арсеналу.

Контрольна лампочка, що одмічала зміни, не горіла.

— Не горить?—замість привітання вказав на неї містер Джойс начальника штабу.

— Вже дві години,—виразно відповів той:—але при кожній машині, при кожному гвинтику стоїть варта озброєна до зубів,—додав він втішно й поглянув на бравнінг, що лежав перед ним на столі.

— Я—генеральний голова Ради профспілок,—відрекомендувався Джойс:—і маю переговорити зі страйкарями. Мені треба всіх робітників зібрати в одно помешкання. Від містера Юбералеса я маю на мої вчинки *carte blanche*.

— Гальо!—подзвонив начальник штабу у телефон:—містер Юбералес?.. і перевіривши слова Джойса, він з привітною посмішкою перепросив:—такі часи, самі знаєте,—вірити нема підстав...

Збирати робітників не довелося. Вони самі згрудилися в неробочій залі Арсеналу й, стиха розмовляючи, похмуро чекали...

Виходячи на трибуну, Джойс, не зважаючи на всю свою твердість і витриманість, зауважив, що руки його дрижать й кров вдарилася йому в скроні. Але він стиснув зуби, й став перед юрбою.

З-під трибуни до нього донісся легкий шепіт. Джойс не чекав, що й туди може бути посадовлено шпики, і з несподіванки здригнувся.

Голос швиденько проказав:

— Містер Джойс, можете бути якнайстійкіший. Ми вжили заходів, щоб російські емігранти й наші таємні агенти серед робітників теж взяли участь у заколоті й вдавали, наче саме вони й вчинили страйк. Ви можете спертися на них. Якщо опозиція зустріне вас вороже, то будьте певні, що наші хлопці їх перекричать, і підуть на всі ваші пропозиції.

Обличчя Джойсове відразу проясніло. Але зараз же він до крові закусив губу й вираз радості змінився на вираз болю й рішучості. Коли аудиторія побачила його, то на його холодному скам'янілому обличчі ще були сліди хвиливого болю...

Джойсова поява викликала вибух згуків.

— Геть!—заревіла заля:—геть прихвосня буржуазіі!.. Не треба запроданця Джойса!

По цьому зірвався свист, крик, і сотні дрібних речей полетіли в його обличчя.

Але Джойс стійко витримав вибух масової люті, й не похитнувся перед цезориками, олівцями й пакуночками цигарок, що ряним дощем посипалися на його голову. Він чекав доти, доки не зринули інші вигуки:

— Хай живе Джойс! Слухаймо Джойса! Джойс—оборонець трудящих!

Це гукали нащадки російських князів, шпики й найбільш спровокована частина робітництва. Їх було більше. Вони гукали голосніше. Рідкі вигуки опозиціонерів загубилися й зникли в реві провокації.

Через 10—15 хвилин втишилось, і Джойс зміг говорити:

— Я прийшов з доручення вашої Ради спілок,—почав він:—Рада спілок дбає за інтереси робітництва. Рада спілок веде пролетаріят до перемоги. Але ситуація утворюється така, що Раді доводиться бути не озброєним проводирем своєї кляси, а її дипломатом. Дипломатія—складна штука. Часом, правда, скидається на брехню, а брехня на правду. Розібратися в тому, де ж істина, не може кожна звичайна людина, кожний робітник з низів. Зате Раді видніше, зате Рада має змогу дібрати істини. Але буває, що ця істина інколи здається робітникові з низу за брехню. І тільки згодом він пересвідчується у своїй помилці, і тоді жалкує... Товариші, зрозумійте це, й довіряйте своїй Раді.

— Геть підбрехачів!—загукали опозиціонери.

— Ш-ш! — зацитькали провокатори: — слухаймо Джойса! Віримо Раді!..

Джойс задоволено всміхнувся.

З-під трибуни почулося легке потріскування,—запільний шпик передавав у всі кінці звіти радіом:

Гамір вгамувався.

Джойс говорив далі:

— Рада спілок розпочала й провадить жорстоку боротьбу з капіталістичним світом. Боротьба ця мусить іти організованим шляхом. Жадного ухилю від накресленого плану бути не може, бо він руйнує всю систему боротьби. Повставати збройно ще не час. Ваш заколот лише зірве наші наміри, й піде на руку нашим ворогам. Ми мусимо вичікувати. Ми мусимо йти за твердою рукою Ради...

Докінчити Джойсові не дали. Підземні залі Ейджевуду, де безперестанку дні й ночі гуділи й рипіли тисячі машин, ще не чули такого галасу, що зчинився після останніх слів Джойса,

Посатанілі робітники рвалися на залізні ґрати, що відокремлювали промовця від аудиторії, й, натискуючи голими грудьми на гострі грані,—аж з грудей кров капотіла,—надсаженими, істеричними з ненависти голосами гукали слова протесту й прокльонів на адресу генерального голови своєї Ради.

Джойс зблід. Такого піднесення він не чекав. Він бачив, як посіріли обличчя шпиків, що оточували трибуну. І, дослухаючися до реву натовпу, мусів констатувати, що на цей раз голоси емігрантів і шпиків зникли в одностайному протесті опозиціонерів, до яких щодалі більше приєднувалося інших—до того пасивних або спровокованих—робітників.

Коли минув перший вибух гніву, й настав такий-сякий лад, блідий, тремтячий Джойс, скористовуючися з Юбералесової *carte blanche* ужив останнього аргументу—такого наївного й одночасно впливового навіть зараз.

— Ви не хочете вірити мені, товариші?—гукнув він:—ви гудите свою Раду! Але мушу сповістити вас, що за ці дві години, що ви страйкуєте, вона зробила для вас дуже багато. Буржуазія боїться нас! Буржуазія вже йде на поступки. І близький час, коли ми її зовсім подолаємо. Півгодини тому мені пощастило здобути велику перемогу: з завтрашнього дня ваш робочий день зменшено до чотирьох годин, а платню підвищено вдвічі.

— Ура!—рванула еміграція.

— Провокація!—заревли опозиціонери:—ти хочеш економічними пільгами відвернути нас від політичної боротьби? Не вірте йому, товариші! Це чергова провокація нашої Ради!

Але їхні голоси раз-у-раз рідшали. Спровокована частина вже менше підтримувала їх, і кінець-кінцем

замовкла. Натомість росли й дужчали вигуки емігрантів і шпиків.

Джойс підбадьоривсь. Щоби йому зашарілися.

— До того ж Ліга націй скликає третейський суд, щоб відвернути війну,—вже експромтом збрехав він:—можливо війни ще й не буде. Нам треба чекати. Вулицями йдуть пацифістські демонстрації. Навіть буржуазія настроєна по-пацифістському.

Це остаточно підвело ґрунт під ноги Джойса. Спровокована, до того ж по-пацифістському настроєна, частина робітництва теж закричала «ура» й приєдналася до дружніх вигуків провокаторів. Їхній радісний рев зовсім проковтнув обурені протести меншости, що силкувалися довести Джойсову брехню і дати справедливу оцінку буржуазному пацифізму.

Залунали співи...

Заколот було ліквідовано...

З Ейджевуду знервований, ледве живий з напруження й внутрішньої боротьби, Джойс, не відпочиваючи, поїхав до містера Юбералеса. Треба було обговорити плян дальшої діяльності.

Містер Юбералес нетерпляче чекав Джойса. Прохід подій його вже добре поінформовано. Він аж ніяк не чекав, що все обійдеться так просто й легко.

В кабінеті зібрався весь капіталістичний *beau monde*. Навіть сам президент прилетів аероплянном, щоби першим стиснути руку Джойсові.

Гості розсілися на позолочених фотелях кабінету «для розкошування» містера Юбералеса, й один перед одним вихвалялися своєю силою й непереможністю.

Загальна думка констатувала, що історія боротьби клясів Америці ще не знає остільки важливої і разом остільки легкої перемоги, як ця. Після цього заспокоєні гості перейшли до інтимних тем.

Коли Джойс з'явився в дверях затишного кабінету, його зустрів грім оплесків і вигуків—«віват», які проте силою своєю не могли дорівнятися вигукам обурення, що їх допіру довелося чути Джойсові.

Джойсові плескала вся Америка.

Його вітала вся «сіль» американської землі.

Бо в кабінеті містера Юбералеса зібралися зараз найвидатніші стовпи Північно-Американської «демократичної», капіталістичної республіки.

Джойсові довелося, стоячи при порозі, кланятися на всі боки, як оперетковому акторові після вдалого порнографічного номеру.

Президент перший привітав Джойса. Йому, голові республіки, ясно, належало перше місце. І він з гідністю виконав свою роль.

— Так значить, Ейджевуд все ж таки наш?—закінчив він свою патосну промову.

— Так, іменно—наш,—підкреслив і Джойс.

— Ви цим звичайно не думаете сказати, що ваш, цебто, а робітничий, бо ви ж—представник робітників?—мовив дотепне слівце президент.

Слова президента й відповідь Джойса вкрив дружній сміх.

— І вкрадена формула їм не допоможе?—кивнув головою містер Юбералес на той бік, де за океаном і Європою загрозливо оцетинилася червоними багнетами більшовицька земля.

Джойс з приводу цього мав свою думку, і не був певний в тому, що вкрадена формула не допоможе СРСР. Проте відповідати йому не довелося. Відливі Юбералесові слова вкрив вибух гомеричного тріумфального реготу.

Джойс чемно всміхнувся.

Звістки про крадіж формули й про вгамований заколот у Ейджевуді за півгодини облетіли весь Нью-Йорк. Наймення Рудольфа й Джойса були в усіх на вустах—одно з словами зачаровання й тріумфу на вустах робітництва та люті й ненависти на вустах буржуазії, а друге—навпаки.

На парканах уже цвіли поруч проклямації уряду, який заспокоював населення, доводячи, що СРСР не зможе скористатися з украденої формули, та Компартії, що сповіщала противне.

Тіло Рудольфове, оповите червоною китайкою, везили на величезних марах по вулицях, і на кожному розі довкола нього збирався бурхливий мітинг.

Полісмени й шпики, зелені з безсилої злоти, що нічого не можуть вдіяти мертвому, снови гали в натовпі, силкуючися впізнати двох інших злодіїв, що залишилися живі. Першої ж години було заарештовано понад тисячу робітників, що зростом нагадували велетня Боба. Але шеф поліції, порадившись з президентом, звелів їх усіх випустити на волю й арешти припинити, боючися масових ексцесів та можливого заколоту.

Але факт крадіжки формули блідів перед [подіями в Ейджевуді. На всіх мітингах біля Рудольфового тіла на всі лади обговорювалося й пересуджувалося вчинок Джойсів. Прокльони змішувались із хвалами, обурення з захопленням. Найзапальніші вимагали негайного розгону Ради й смерти Джойса, помірковані—протестували й вагалися, контр-революціонери—вихваляли й славили.

Виступи ж комуністів здивували всіх. Лаючи Раду й ганьблячи провокаційну роль Джойса, вони одно-

часно лаяли й ейджевудських робітників за невчасне, сепаратне повстання, що дезорганізувало й позицію Компартії й весь визвольний робітничий рух. На їхню думку заколот ув Ейджевуді—чергова провокація капіталістів і жовтих, що всіма заходами силкуються розбити одність робітничих лав і самі влаштовують часткові страйки, щоби перешкодити пролетаріатові організовано, одностайно боротися.

В ЦК панувало загальне піднесення. Факт добуття формули там не переоцінювали, але були певні, що тепер боездатність імперіялістичної армії зменшилася принаймні вдвічі, а шанси СРСР на перемогу—остільки ж зросли.

Проте виникло замішання з приводу неможливости передати формули до ССРР радіом. Якраз шифр компартії розгадала поліція.

Вирішили, що Володимир повезе її до СРСР на аероплянні, хоча це тепер, коли кожна хвилина була дорога, й руйнувало різні плани.

Прощаючися, товариш Том сказав захопленому, в піднесенні Володимирові:

— Ви вчинили надзвичайне геройство. Для нашої боротьби формула, що добули ви, має велике значення. Але не переоцінюйте чинників і засобів боротьби. Ваше детективне геройство—лише краплинка. Сила ж наша насамперед—в одності пролетарів усього світу, до чого ми й прагнемо. І імперіялістична війна буде останній стимул до цієї одности. Вона зрушить до організованого повстання всіх пролетарів усіх країн. І цим ми переможемо... Перекажіть мій привіт Комінтернові.

Згодом він додав:

— Покищо ми воюємо не зброєю, а словами. Ейджевуд зарано вчинив повстання. Зараз усі сили Компартії кинуті в маси. І можливо за кілька днів усі

ці маси повстануть. Їдьте ж, допоможіть російським товаришам оборонитися від отрути. Хай держаться стійко й довго. Ми вже йдемо їм на допомогу. Вітайте ВКП.

Виряджати Володимира пішов Боб. Він так потоваришував з Володимиром за ці два дні, що не хотів вірити в розстання. Він попрохав навіть Тома відіслати й його до СРСР. Але Том коротко й сухо на це відповів:

— Ви поїдете завтра... Тільки не до СРСР, а до Індії. Там потрібні партійці...

Прямуючи до аеродрому, товаришам довелося великий шматок перейти пішки. Вулиці цілком було загачено народом, і всякий рух припинився.

До того ж величезні мітинги на кожному розі, що муром стояли від краю до краю вулиць, задержували товаришів на деякий час.

Боб лаявся і кляв ледацюг, що в такі хвилини, на його думку, даремно розводять балачки.

За цю коротку мандрівку Володимир мав нагоду ще більше пересвідчитися в тому розброді, що був в американському політичному житті.

На широких улицах едналися й зливалися в одно дві демонстрації—робітничі й буржуазні, тільки тому, що обидві йшли з пацифістськими гаслами.

— О, країно, свідомої й підсвідомої провокації!—гукнув Володимир, не в силі здержати своїх почуттів:—лише тепер я бачу, як справді тяжко провадити тут клясову боротьбу. Але, як же ваша Компартія? Невже вона така малосила, що не може організувати клясову весь пролетаріат?

— Ти дивак,—відповів на це Боб:—Компартія зовсім не малосила. Не знаю, чи дорівнюється ваша Компартія своєю силою до нашої. Але річ у тім, що в нас надзвичайно сильна буржуазія. Сильна економічно.

І це—все. Вона має змогу провокувати несвідоме робітництво, створюючи складні економічні ситуації. Візьми хоч би ці дві пацифістські демонстрації. Робітники не хочуть війни, бо дружньо настроєні до СРСР, а буржуазія—бо ненавидить СРСР. Але вони еднаються на факті протесту. Хіба це не складна система провокації?

Володимир замовк, засоромлений з своєї наївності. Боб говорив далі:

— Ми мусимо визнати, що наше робітництво ще наполовину клясово неорганізоване. Тому то ми й терпимо владу капіталу. Тому то й досі у нас нема Жовтня. Ти—дивак. Якби все робітництво було організоване, то була б уже революція. Наше завдання, якраз і є—організувати його. Для того я завтра й їду до Індії...

Товаришам знову перепинив дорогу мітинг. Труна Рудольфова потрапила в середину двох об'єднаних демонстрацій. І тут Володимир з радістю констатував, що й неорганізована, спровокована частина робітництва—клясова. Тіло Рудольфове відразу диференціювало натовп. Позапартійні, спровоковані робітники зустріли тіло комунара могутнім вигуком привіту й співами інтернаціоналу. Буржуазні пацифісти вилили на його пам'ять рясні потоки лайки й прокльонів. Справжня підкладка їхнього пацифізму стала ясна навіть дурневі.

Агітатори відразу скористалися з цього моменту й обсіли площу з усіх боків.

Вони, надриваючися, з'ясовували натовпу суть подій, силкуючися втлумачити правильне розуміння політичної ситуації.

— Ми не хочемо війни!—вперто стояли на своїому спровоковані пацифісти:—ми не будемо мобілізуватися. І коли нас захочуть брати силою, то повстанемо.

— Ми повинні мобілізуватися,—настоювали агітатори:—ми всі підемо в імперіялістичну армію. Але воювати ми не будемо. Одержавши зброю, ми встроимо багнет у череву капіталу. Ваше ж сепаратне повстання проти мобілізації буржуазія розчавить у два дні, а вас перестріляє, як куріпок. Війна війні!—кінчали вони свою промову:—геть війну нації! Хай живе війна кляс!

Доводи агітаторів починали впливати на натовп. Коли Володимир і Боб обминали мітинг, їм доводилося спостерігати, як окремі купки робітників-пацифістів ламали свої прапори.

Агітатор, що стояв на Рудольфівій труні, схопив червону китайку з його тіла й крейдою написав на ній:

— Ми хочемо воювати!

Натовп зустрів її суцільним ревом.

Буржуазна пацифістська демонстрація сховала свої прапори й зникла.

Щоки Володимирові палахкотіли й весь він нервово тремтів:

— Америка напередодні Жовтня!—гукнув він Бобові.

— О, так!—погодився Боб:—але аж ніяк не напередодні імперіялістичної війни. Світовий Жовтень гряде!—закричав він на весь голос і так голосно заспівав інтернаціонала, що постові поліцаї, сахаючися, поховалися до своїх халабуд...

На аеродромі Володимира чекав легкий перегонний аероплян з аероклубу. Анонсовано було, що він має зробити рекордний, на швидкість, перельот Нью-Йорк—Вашінгтон. Але повні баки бензини свідчили, що шлях його має бути трохи дальший.

Володимира оточили фотографи й репортери, що цікавилися подробицями з біографії літуна—винахідника й рекордсмена, містера Грільнарцера, який

в цей час із зав'язаними руками й заткнутим ротом дико крутив очима на своєму ліжку в затишній квартирі Америкен-стріту під люфами двох бравнінгів в руках бравих хлопців з бойової дружини. □

Володимир, що в ранішній газеті прочитав біографію містера Грільпарцера, переказав її, скільки міг сумлінно, і поспішив сдягнути шкіряк.

Механік,—в ньому він одразу впізнав одного з комунарів,—весело підморгнувши, пустив пропелер.

Володимир помацав бокову кешеню—портфелька з викладками й формулами була на місці. Боб востаннє стиснув йому руку, трохи її не зламавши й, наблизивши обличчя до Володимирового вуха, сказав так, що його могли почути лише Володимир і механік.

— Компривіт Есесерії.

Літун знявся.

Володимир глянув долі. З аеродрому йому, власне не йому, а Грільпарцерові, махали тисячами хусточок. Серед цієї тисячі він ще раз побачив сіру кепку Бобову. Сотні репортерів, навипередки докінчували свої нотатки, спішучи подати до вечірнього випуску своїх газет нові факти з біографії містера Грільпарцера...

Нью-Йорські хмарочоси замерехтіли далеко долі, як мізерні курятники. Спереду широкою смугою блиснули хвилі океану.

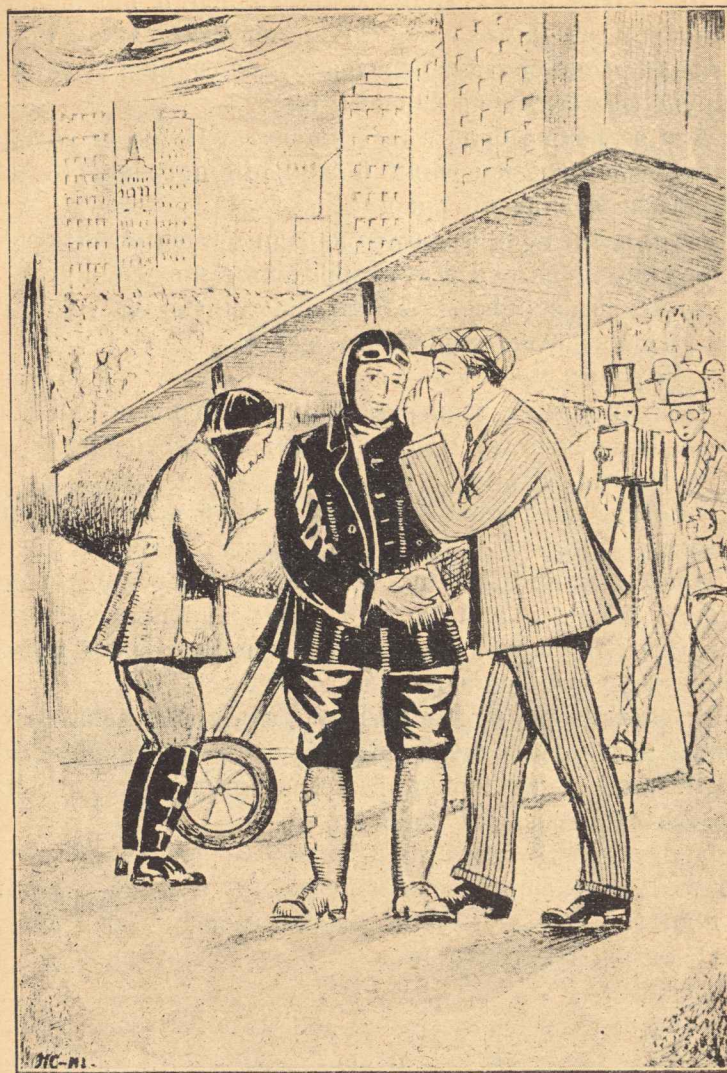
Аероплян з рекордною швидкістю полинув у бік зовсім протилежний Вашингтонові.

XVI

НА ВУЛИЦЯХ ЧЕРВОНИХ СТОЛИЦЬ

(Буржуй, пишись в авіокем!)

Вже третій день з ранку до вечора по-над столицями СРСР у недосяжній глибині неба роїлися зграї чорних цяток.

Боб востаннє стиснув йому руку.

Що котра з них трохи знижувалася, й видавалася розміром за комаху, то сотні зенітних гармат націлювали на неї свої джерела й вибухали залізним гуком, струшуючи землю на далекі гони.

Але не можна було в них влучити. Набої не сягали багатостовпистої височини й залізній погрозовій команді не завдавали шкоди.

А гарматні гули й вибухи давали привід розлізатися й розплазовуватися сотням брехень і провокацій:

- Аероскадрилля Антанти обстрілює СРСР!
- Пошкоджено залізничні вузли!
- Зірвано мости!
- Зруйновано електростанції й військові заводи!
- Дніпрельстан! Волхвельстан! Дністрельстан!
- Взагалі все...
- Живе ще тільки саме радіо, що й приносить оці

звістки.

Проте жадної бомби ще не скинуто з ворожої ескадрилли. Жадних намірів вони не виявляли. Проте кількість їх щодня зростала, і в польоті вони забирали раз-у-раз нижче.

В далекому морські скла та астрономічні приладдя вже можна було впізнати системи аероворогів, їхній розмір, ба навіть величезні фашистські чорні хрести на прозорих крилах.

На ранок третього дня одного аероворога влучно збито. Решта зараз же злетіла високо за треті хмари; а підбитий, беркицьнувши двічі в повітрі, впав долі.

На щастя він потрапив в озеро, і це врятувало його від пожежі.

Коли водолази витягли на поверхню останки залізного птаха,—серед них перше місце займали два величезні бедони, вщерть повні отруйної рідини.

Було очевидно, що рідини ще не витрачено. Проте це дало привід народитися чутці, що ворожа ескад-

рилья із захмарного фронту ясно поливає землю отруйною рідиною.

— «Роса, що вранці вкриває рослинність,—не що інше, як краплини найміцнішої отрути. Впливає вона поволі, і за деякий час, оберне територію на чорну мертву пустиню»...

ДПУ схопилося за голову.

Виловити злісних шептунів і мізерних боягузів не було змоги.

Паніка зростала.

Зразкову організованість евакуації зіпсуто.

На вокзалі, звідкіля від'їздили евакуаційні потяги, що вивозили нетрудяще, вільне від оборони населення з індустриальних і адміністративних центрів в далекі сільські райони,—потягнулися (побігли й поїхали) тисячі переляканих людей.

План Реввійськради,—за яким всіх мирних і вільних мешканців не зайнятих в обороні можна було евакуювати в безпечні місця за три дні,—ось-ось мав зірватися.

Кожний хотів виїхати першим—негаймо ж.

Запевнення, доводи, прохання уряду не впливали...

Довелося виставити кулемети.

Це трохи заспокоїло.

Буржуазія, що спочатку лише із заздрістю поглядала на протигази машини на грудях трудящого населення, зухваліла з остраху.

Величезними натовпами сунулася вона на Радянський майдан, до будинку виконкому. Виконком опинився в щільному колі маклерів рулетки, хазяїв казино та інших недобитків колишнього панства.

Кленучи владу, погрожуючи німечинами кулаками, шкирячи зуби, щораз щільніше з'єднувалися їхні лави, щораз ближче посувалися вони до червоних мурів, ненависних їм.

— Це звірство!—гукали вони:—ви засуджуєте нас на гибель! Дайте протигази!

Машиністки виконкому перелякалися.

— «Буржуазна чернь» повстає,—іронічно всіхалися обтяжені працею члени виконкому, мимохиті поглядаючи у вікна.

— Дозвольте порснути в них із рукава?—запропонував вартовий пожежний.

Голова виконкому вийшов на ганок.

Його зустріто ревом і благаннями.

— Громадяни!—гукнув він, вгамовуючи тисячеголосий гвалт:—будьте ж організовані й свідомі своїх вчинків. Ви ж знаєте, що протигазів на всіх не вистачає. Лише активні оборонці одержують їх. Не тільки ви, а й родини робітників не всі мають машкари. І не на всіх вистачить місця в схованках. Але ж за три дні ми всіх вас евакуємо в безпечні місця.

— За цей час нас перетрують!—бризкала слиною у відповідь юрба:—будьте ви прокляті!..

— Я плачу податки!—зірвався чийсь верескливий голос:—ви мусите охоронити мене.

Обличчя голови виконкому потемнішало.

— Добре!..—відрубав він:—ми дамо вам протигази.

Крик радості покритив його слова. Непманські обличчя проясніли.

Голова виконкому звернувся до секретаря:

— Накажіть зараз же видати протигази всім членам Авіохему.

— Члени Авіохему, ставайте в чергу!—дзвінко вигукнув секретар.

Площа завмерла. Членів Авіохему не знайшлося.

— Машкари одержить той, хто дбав про добробут і захист своєї країни,—кинув голова, вертаючися до своїх справ...

Його супроводив гвалт, плач і голосіння.

— Бидло нещасне,—сміялися вартові:—чому вл до Авіохему не записувалися?

— А скільки треба платити?

— Три карбованці...

— Ой-ой-ой! Якби знаття...

Натовп посунув до будинку Авіохему.

Але й там їх чекало розчарування: з оголошенням війни запис у члени припинився...

Знесилені, розлютовані непачі, кленучи себе за необачність, і присягаючися, якщо ця війна скінчиться й вони залишаться живі,—неодмінно вписатися в усі громадські організації, мимохиті змушені були чекати евакуації організованим порядком.

Але запалу їхнього це не зменшило. Покинувши житла на призволяще, навантаживши возки й візників клуночками й скарбом, вони поспішили на вокзали, щоб—(«авось!»)—заздалегідь взяти місце, і хоч на годину раніше виїхати.

Вуличні й гамір ущух.

Усіх візників було зангажовано.

Лото, казино й церква стояли порожні...

Між шерегами високих осиротілих будинків, по спорожнілих вулицях, лунко й гучно розляглися згуки оркестри... Одні, другі, треті—безлічі...

Місто здригнулося й бадьоро напружилось.

— Пильнуй, Антанто, ми йдемо на моря!—виринув бадьорий комсомольський спів.

З кінця в кінець спорожнілі вулиці зацвіли червоним.

Стрункими лавами зі співами й музиками йшли сотні комсомольських колективів.

Запрацьовані груди високо здіймалися; молоді, похриплі голоси зухвало вигукували маршову читку:

— Стережись, капітал, комсомол іде!

І дрібно відбивалися в задніх лавах жартівливими, чулими частушками:

— ВеКаПе ти—наш папаша!

— СеСеРеРія—мамаша:

— Заварив Антанта кашу!

— Бита—ваша!

— Зверху наша!

І кінця-краю невидно було лавам бадьорих і завзятих юних комунарів.

Це вони простували на вокзали, щоб сьогодні вирядити свою зміну—юних піонерів,—що виїздили в безпечні місцевості, а завтра, напнувши машкари, вирушати на фронт.

На прапорах виблискували проти сонця золотими літерами бойові написи:

— Перегартуймо рало й молот на авіохем і кулемет!

— Війна кляс—передумова комуні!

Зворушені натовпи старих ветеранів, німечні герої першого Жовтня, шкандибали за могутнім строем їхньої зміни, й ревно плакали, не в силі здержати почуття—милування з своїх нащадків й заздристи до їхньої дужости.

— Будь готов!—дунало з радіо-рупору з даху ВУЦВК'у.

— Вже наготові!—рубали нескінчимо лави оборонців комуні; й мільйоноголоса перекочувалася луна з краю до краю.

Здавалося, розітнулася земля, і з нетрів її вибухнув непереможний гук...

Старий ветеран з пошматованим ще денікинськими нагаями обличчям, сивий і німечний, видряпавсь на трибуну. Він дуже розрізав повітря старечим голосом:

— Ми винюхаємо всі гази! А наша молода зміна будуватиме Комуни й продовжуватиме нашу справу!..

Землею котилися робітничі лави. А там, угорі, за третіми хмарами, роїлися загрозливо ватаги залізних комах. Їм не було чутно захоплених вигуків і співів Червоної Землі. Зате їх чули ескадрилли літунів Авіохему, що, вирушаючи на фронт, линули низько над вулицями Червоних Столиць і дудінням пропелерів акомпанували співу землі:

Ми тільки перші хоробрі,
Мільйони підпирають нас!¹

Прискореним темпом обладнувалося «запілля»—газопритулки, під які використовувалося всі льохи.

Робітництво переселялося в підвали.

В колишніх барах і архівах задзюрчали електричні повітрофільтри.

Замість краватки на шиї носили протигаз.

Життя перемістилося під землю, і поступово входило в свої буденні рямці. Здавалося, змінилися лише житла—з високих і світлих, на низькі та темні.

Державна машинка, переселившись поверхом нижче, застукала своїми коліщатками.

XVII

ТАЄМНИЙ ШИФР.

Товариш Кім глибоко зимисливсь.

На столі перед ним, поверх купи нерозглянутих паперів, лежав невеличкий сірий папірець—радіограма.

Це була сторінка з ранішнього радіозвіту оперативної розвідки в Америці. В ній подавалося інформації про передостанній американський день. Після опису подій в Раді союзів індустріальних профспілок, вирішення голосувати за солідарність з урядом, вчинків

¹ З Василя Еллана.

Джойса, дебатів у Ц.К., коротко сповіщалося про Володимира:

— тов. Володимир з власної ініціативи й з пасивного дозволу ЦК, винайшовши якісь можливості викрасти формулу отруйних газів, зник, очевидно, щоб здійснити свої наміри.

Товариш Кім утретє й вчетверте перечитав ці кілька рядків.

Виїжджаючи, Володимирові не було дано доручення добути формулу. І коли він сам узявся за цю справу, то очевидно мав на те певні можливості.

Іприт, гірчичний газ—колишні гордощі імперіялістичного світу—та інші гази, виготовлені ще після останньої світової війни, що з них так пишалися вояки із Західної Європи, й якими зняли таку бучу й острах в суспільній думці радянських країн,—ці гази вже не були страшні СРСР. Ще кілька років тому оперативній розвідці пощастило добути їхні формули, і зараз у підземних склепах хемічного сектору Реввійськради лежали десятки тисяч балонів протиотрут, що своїм впливом моментально знешкоджували отруйну силу цих газів.

Але після цього випадку імперіялістичні хеміки в хорені змінили свої формули, й виготовили гази ще отруйніші, ще страшніші за колишні. Буржуазні уряди на цей раз потурбувалися виробляти їх в такий спосіб, щоб усі зусилля радянської розвідки дістали їхні формули пішли на марне.

Потреба за всяку ціну добути таємницю нових отрут, і то якнайскоріше, стояла першим завданням у справі оборони. Товариш Кім, стоячи на чолі Радянських Республік, добре відчував це, і зважав на значіння заходів Володимира.

— Щастя йому, героєві,—зітхнув він:—не йметься віри, але будемо сподіватися, що дечого він досягне.

До того ж аналіза рідини балонів з підбитого аероплянуну теж чимало допоможе цій справі. Якщо нашим хемікам пощастить розкласти її та дати формули,—хвалена «роса смерті» не буде нам страшна.

В цей час подзвонив телефон.

Кім вийшов з глибокої задуми й сквапно взяв трубку. Дзвонили з дослідної станції військової хемії.

— Ну?—коротко кинув Кім:—формула е?

За мить обличчя його побіліло й телефонна трубка ледве не випала з рук...

Зворушений, переляканий голос начальника станції прокричав страшну звістку:

— Нещастя! Отрутна рідина величезної сили! Троє аналітиків, що пробували аналізувати її, моментально загинули в страшних муках! Кілька краплин пролито в лябораторії, спеліли все живе! Метали скисніли! Кисень повітря з'єднується з рідиною, й повітря розряжається! Гума горить!..

Опанувавши себе й не слухаючи дальшого рапорту, товариш Кім наказав:

— Негайно припиніть дослід!.. Балони сховайте.

І в перший раз з моменту оголошення війни, серце Кіма стукнуло нерівно й впало. Він все ж не сподівався, що вороги винайшли остільки труйливу й руйнуючу отруту.

— Невже загибель, з-за такої дурниці? Вся надія на Володимира. Якщо... Ввійдіть,—відповів він на голосний стук у двері.

— Радіо. Вечірній американський оперзвіт,—не переступаючи порогу, доповів секретар, товариш Ульяна.

Кім захвилювався:

— Давайте, давайте мерщій! Про Володимира єсть?

— Єсть,—якось непевно промовила та.

Кім схопив папірці.

Відозва ЦК Американської Компартії, події в Ейджевуді, провокація Джойса,—це потім. Де ж про Володимира? А! Ось...

— ...пощастило викрасти формули всіх газів...

В очах Кіма потемніло. В грудях радісно заспівало. Він ледве зміг і розібрати дальші слова:

— ...але смільчак з добицею в кешені загинув від впливу газів, не вийшовши з помешкання...

— Що?..—скривнув Кім, і перевернув папірець на другий бік, шукаючи продовження радіограми:—де ж далі?

— Звіт на цьому припиняється,—пояснила Уляна:— наш шифр розгадала американська розвідка. Таємне сполучення з нашим оперштабом припинилося... Ось витяг з американських газет, переданий вже без шифру,—подала вона Кімові інший папірець.

Ледве стримуючи зворушення, Кім перебіг очима коротеньку замітку:

— «Невдала спроба більшовиків викрасти формули газів викликала обурення й ентузіязм серед всього цивілізованого світу. Вулиці Нью-Йорку загачено патріотичними демонстраціями. Пацифістично настроєні робітники еднаються з патріотичними демонстраціями... Труп нахабного злодія возять по вулицях. Встановити його особу досі не вдалося. Відомо тільки, що це агент більшовицької наволочі, походженням із СРСР, можливо росіянин... Більшовицькі агітатори силкуються використати підвищений настрій в анархічних цілях»...

Кім відчув, що ґрунт коливається під його ногами.

— Це все, що ви маєте?—спитав він Улянуну знеси-
леним, розбитим голосом.

— Все.

— І нешифрових нема?

— Нема.

Кім взяв телефонну трубку:

— Дайте секретно-шифровий відділ... Начальника... Це ти, Свіком?.. Тобі відомо, що наш шифр розгадано?.. Да.. Негайно послати новий і встановити зв'язок... Твоя діло... Мусиш винайти можливості...

Він уже хотів покласти трубку, але товариш Свіком зупинив його. Він питався в Кіма поради. Інформаційний відділ надіслав до нього дивну радіограму. Її написано дивним незрозумілим шифром, якого нема в шифровому бюрі. Адресовано її в Донецький округком—Гайї.

— Ну й що ж?—скривився Кім, жалкуючи, що марно загубив кілька хвилин на зайву розмову,— відправ її в Донецький округком. Дивно тільки, як це округком має якийсь спеціальний шифр, до того ж незареєстрований у тебе?..

— Але радіограма з Америки,—зауважив Свіком.

— Що?—насторожився Кім.

— Підпис не шифровано. Очевидно, якась умовна ім'я...

— Яке ім'я?

Кімові довелося почекати деякий час. Очевидно, Свіком забув ім'я, і шукав зараз радіограму. Кім чув, як він клявся.

— Ну?

— Єсть. Насилу знайшов, чорт би її взяв!.. Ім'я, як ім'я. Нічого не говорить. Якийсь Володимир.

Кім аж підскочив.

— Дата?

— Півгодини тому...

— Дивно!—Кіма вдарило в піт:—зараз же пришли мені...

За десять хвилин радіограма була в Кіма.

Але скільки він не придивлявся до неї, скільки не крутив у руках, розгадати шифру він не зміг. Адреса—Донецький округом Гайя—і підпис—Володимир—не розкривали таємного змісту. Проте дата—півгодини тому—поруч з підписом Володимира, що про його смерть сповіщали вечірні газети, свідчили, що таємний шифр можливо ховав за собою дуже важливий зміст.

— Викликати зараз же Донецький округом,—наказав Кім, і поспішив до апарату, щоб персонально з ним говорити.

Викликати Донеччину було не легко. Всі дроти запрудили термінові телеграми комунікаційного управління.

Нарешті пощастило перехопити радіохвилю з Донеччини й влучитися в розмову округому з ЦК. Але розгадати шифр це не допомогло. Округом категорично заперечував існування у нього якогось спеціального, невідомого і незареєстрованого в секретному відділі, шифру. З часу від'їзду Володимира жадних звісток од нього Шруб не одержував, і його підпис під радіограмою нічого не говорив.

Згодом, ще раз уважно переглянувши незрозумілий текст, секретар округому, товариш Шруб додав, що дуже можливо, що розв'язати шифр може допомогти Гайя, бо радіограма на її ім'я.

— Хто вона така?—запитав Кім.

— Наша комунарка, здається, дружина Володимира.

— Викличте її до апарату.

— На жаль, це неможливо,—відповів Шруб:—вчора вранці вона виїхала в далекі сільські райони з місцевими евакуованими піонерами й залишилася там на партроботі.

— Негайно зв'яжіться з районом і викличте її до прямого дроту. Я чекатиму біля апарату,—наказав Кім.

Чекати йому довелося недовго. За кілька хвилин надійшла відповідь:

— На радіовиклики район не відповідає: в селі, де зупинилася Гайя, нема далекоюсяжної радіостанції. А телеграфний дріт зіпсуто грозою. Зв'язку з районом не буде протягом найменше доби.

Кім заскреготів зубами:

— Негайно вишліть монтерів на полагодження дроту!

— Всі монтьори в розгоні,—лагодять шкоди заповідяні грозою. Раніше вечора не вернуться,—відповів Шруб.

Кіма починала трясти пропасниця.

— Невже нема можливости зв'язатися з товаришкою Гайєю? Ви розумієте, що шифр може ховати в собі формули газів. Кожна хвилина дорога!

— Один вихід,—запропонував Шруб:—я зараз же вишлю за нею найшвидкіший аероплян.

— Вишліть цієї ж хвилини,—зрадів Кім:—пошліть по неї найвправнішого літуна. Сюди вона мусить бути до вечора.

Шруб не став гаяти часу. Він схопив за руку першого товариша, що переходив кімнатою:

— Владараде, ти негайно поїдеш в район до наших піонерів.

І поки здивований Владарад прийшов до пам'яті, Шруб похапцем з'ясував йому в чім річ, одночасно наказавши телефоном в авіопарк негайно налагодити найшвидкіший аеромотор.

За десять хвилин Владарад уже линув із швидкістю кулі понад димарями Донбасу, силкуючись держатися якомога ближче землі, й зневірливо поглядаючи

на чорні цятки ворожої авіоескадрилі, що кружляла за третіми хмарами...

XVIII

ГАЙЯ ГОТУЄТЬСЯ ДО АВІОВІЙНИ

Сільські райони були наче казкові країни ліліпутів.

Евакуовані піонери розсипалися між хатами й в житах, насичуючи повітря бренькотом і дзвоном молодих голосів. Серед сільської природи вони почували себе розкішно. Їхні голівки майоріли червоними маками в житах; білі, міські личка шарілися й тріскалися з незвичних, гарячих променів сільського сонця.

Але порепані спини й облізлі від спеки носи їх мало турбували. У них уже кипіла буденна робота. Згуртувавши сільських дівчаків, вони заходилися вивчати їм причини й характер війни...

Потрапивши після міської метушні на затишне село, Гайя у першу хвилину зітхнула вільно. Але вже в другу побачила, що зовні спокійне й ліниве село насправжки ще метушливіше за місто. Енергія буяла в кожному атомі життя.

Комсомол спішно озброювався й готувався вирушити на фронт.

Хлібороби експортували збіжжя в районі герметичні елеватори.

Жінки мили, годували й ходили біля тисячеротої орави червоноголових піонерів.

Осередки Авіохему при комунах, що щільним кільцем оповивали село з усіх боків, на всякий випадок готувалися до пасивної оборони, якщо зухвалий ворог надумає й на села шпувати газами. Ридлося льохи, розподілялося машкари, вивчалася правила захисту й першої медичної допомоги.

Партробітники надривалися, вияснюючи інертному, заможньому населенню стан політичних подій.

Гайї доручили з'ясувати методи хемічної оборони.

На сором вона сама мало була з ними знайома. Добре усвідомлюючи собі завдання хемії й її потребу, вона проте не поцікавилася, правду кажучи, глибше познайомитися з цією справою.

І тепер, обклавши книжками, вона вперто вчитувалася в методи захисту, готуючися до лекції. Волосся ставало в неї дуба, коли весь жах хемічної війни повставав на її очі.

— «Гази бувають стійкі й нестійкі,—читала вона:— є ще тумани, дими й рідини. Характером впливу поділяються на такі, що роз'ятрують шкіру й виявляють свій вплив за довгий час, отруйні, задушливі, блювні, такі, що примушують чхати, осліплюють, роблять, людину німою, сонливою, викликають сльози,—їхній вплив закінчується смертю».

Мимохіть Гайя помацала значок Авіохему на своїх грудях і глянула на клунок, де лежала протигазова машкара.

— «Хемічна війна не потрібує важких незграбних гармат,—читала вона далі:— гармата хемічної війни це—аероплян. З аероплянів ворог може закидати всю ворожу територію отруйними бомбами. І, не загубивши сам жадної людини, може винищити за кілька днів населення найбільшої країни»...

Гайю пройняв жах:

— Америка—газ, Франція—аеропляни, Англія—фльота. А ми? Наша повітрофльота має зовсім обмаль аероплянів...

І раптом серце її впало. Загамувавши дух і закам'янівши, вона дослухалася.

Її вухо вловило якесь незвичайне дудіння. Це не було авто, це не була якась сільсько-господарська

машина. Так дуднить аеромотор. Сумніву не було—це легів аероплян.

— Невже починається?—майнула думка.

І, забувши протигазову машкару, вона швидше подалася на двір.

На вулиці гомоніли люди. Задравши голови догори, вони стежили за крицевою птицею, що, плануючи, знижувалася. На крилах птиці були червоні зорі.

Гайя вільно зітхнула й нервово засміялася:

— Ну й полохлива я, а ще й комунарка,—докорила вона собі.

Аероплян спустився.

З-під машкари визирнуло знайоме обличчя.

— Владарад!—зраділа Гайя і кинулась до нього.

— О, як ти мене налякав,—вже сміючись стискувала вона йому руку.

— А я за тобою,—похапцем привітався він:—скоріше їдьмо!

— Куди?—здивувалася Гайя, і зовсім розгубилася, відчуваючи, що Владарад надіває на неї машкару й кожух.

— Що ти робиш?

— Потім, в дорозі розповім,—нашвидку кинув Владарад, садовлячи її в кабінку.

— Я не можу, я з піонерами,—запротестувала Гайя...

Але пропелер загудів, і Гайя була вже над дахом хати, де залишалися її книжки з хемії та машкара.

Скоро білі будівлі запорізьких комун залишилися далеко позад здивованої Гайї.

В перспективі було більше як година вільного часу,—марудної нетерплячки в одірваній від землі і неба аеро-кабінці. Забалакати до Владарада не можна було й думати—він керував мотором—і Гайї залиши-

лося лиш дивитися на його спину зігнуту над правилом.

Їй швидко набридло милуватися з оригінального краєвиду—круглястої шахматної дошки пополовілих нив усуміш із комашницями міст і містечок, і знечев'я Гайя знову взялася до своєї брошури. Незвичайне оточення повітряної мандрівки звичайно мало схиляло до читання й студій: підлога м'ягко й ритмічно коливалася, позиваючи не то до сну, не то до млости; у вуха настирливо гув мотор, пронизуючи свідомість і дратівливо розбиваючи увагу; перед очима через шкляну підлогу постійно й докучливо мерехтіли строкаті розлогі поля і лани. Проте, дорогого часу не можна було гаяти, і Гайя, щільно напнувши вухасту шапку та відкинувшись до стінки, як могла уважно, впірнула в сторінки непрочитаної книжки.

Вона сумлінно дочитала розділ про перші заходи медичної допомоги, захисту проти отруїння та про неутралізацію газів, і перейшла до розділу про удосконалення ворожої військової техніки.

І мимоволі її поїняв жах... Не самі лиш гази—почварливі, страшні, непереможні гази—виставляв буржуазний світ проти свого запеклого ворога, пролетарської держави. Він засилав на нього велетенські далекосяжні гармати, що кожний набій з них обертав на руїни прекрасні міста і завдавав смерти десяткам і сотням тисяч беззахисних людей. Він виставляв модернізовані, удосконалені скоростріли, що з них один чоловік, сам заховавшись неприступно за броню, за якусь хвилину міг знищити тисячі людей, досягаючи їх за найтривкішою бронею своїми гострими ультрагартованими кулями. Він озброївся електричними далекострілами, що шпурляли сконденсовану енергію через радіохвилі на необмежену просторинь і вбивали кожного необачного, що торкався будь-якої метале-

вої речі. Він озброїв свої панцерники радіопрожекторами, що їхні непомітні навіть уночі промені просвічували крізь які завгодно заслони і палили, нищили, зривали в повітря все живе й неживе: людей, кам'яниці, птахів, саму землю...

Гайя холонула й мертвіла зо страху... Аероплян байдужно линув над ланами, спритно ухиляючися від противних вітрів, повітряних течій і чорториїв. Тепер під ними далеко внизу вилискувала проти сонця вузенька зеленава дорога. То мирно линув старий дідуган Дніпро. Він шойно виринув із хмар диму й куряви. Курява зависла над рікою, далеко розіславши свої шати, і на великі гони вкривши береги й прибережні простори.

Через рідку завісу попелястого диму горіли проти сонця коштовними самоцвітами шкляні покрівлі заводів і фабрик. На сотні гектарів розляглося це шкляне поле, межоване бруком вулиць, залізними перетинками конструкцій і сірим рубероїдом дахів. І споміж цього густим гаєм новітнього надприроднього лісу, пронизуючи хмарну завісу й роззявивши ненажерливо пащі свої, наїжилися тисячі незакурених, бездимних, витяжних «димарів».

— Невже це може загинути? Невже зухвалий ворог знищить, чи загарбає ці коштовні кристали робітничого поту і крові? Невже може всохнути й загинути це живе зернятко соціалізму?..

І Гайя хутчій перегорнула сторінки другого розділу і перескочила в кінець—до розділу про збройні сили й військову техніку радянських країн.

Вони були красномовні, ці рядки. Вони свідчили про виняткову життєздатність і впертість кляси каменярів, бо відкривали здивованій Гайї теж величезні досягнення і удосконалення, проте блідші за велич Дніпрельстану—висушені, неохочі до крові й смерті,

удосконалені і тривкі лише з примусу, з неминучої потреби: все більше контр-зброя й відповідні заходи проти зазіхань і заходів ворога.

Брошуру дочитано, Гайя знову глянула вниз: під нею вже рясніли тісно стулені будівлі столиці.

XIX

У ЛЬОХУ.

Владарад і Гайя минули поле, минули аеродром, і спустилися просто на вулицю перед ЦК.

Владарад невдало розрахував. Аероплян дряпнув крилами об мури, вибив кілька вікон і, лякаючи перехожих, пронісся бруком, зупинившись кварталом нижче від будинку ЦК.

День саме кінчався. Проміння сонця вже втікли з бруку й мурів, і зупинилися на хвилину на дахах.

Не чекаючи, поки аероплян зовсім зупиниться, Владарад і Гайя скочили на землю й впірнули в юрбу, що відразу оточила дивний мотор. Їх затримували, співчутливо розпитуючи, що сталося з машиною і чому вони сіли просто на вулицю.

Дратуючися із зайвої співчутливості й цікавості, вони силкувалися якомога швидше вибратися з юрби.

Треба було поспішати. Кім уже давно чекав їх в ЦК. Гайя йдучи вже видобула шифр, витягнувши його з далекої кешені.

Перед самим будинком ЦК шлях їм перепинив загін червоноармійців, що з веселими співами маршували, очевидно йдучи на фронт.

Владарад і Гайя змушені були нетерпляче чекати, поки лави бійців звільнять їм шлях.

Гайя сумно дивилася на молоді, переповнені запалом і натхненням обличчя. Вона згадала свої лекції з хемії...

— Все йдуть... все йдуть,—завмираючи думала вона:—стільки молодих, могутніх. Здається, всякого б ворога подолали. А налетить один аероплян з отруйними газами,—і всі сконають. І їхня сила нічого не вдіє...

Раптом спокійне, закам'яніле вечірне повітря здригнулося. Зо всіх кінців розітнувся дикий, розпачливий вереск сотень сирен. Довгий, а потім невпинно тривожний...

— І-і-і-у-у-у-Іу... Іу...

— І-і-і-у-у-у-Іу... Іу...

Настирливо, наповнюючи повітря, ковтаючи всі інші згуки, заходив він у вуха, роздував голову, як казан, і холодною гадючкою вплазовував у свідомість, оповивав серце... І серце від того м'ясо падало...

На мить натовп скам'янів...

Скам'яніли й Гайя з Владарадом.

Скам'яніли й шерехи салдатів.

Всі зрозуміли значіння хору сирен...

Не марно ці останні дні весь час і скрізь тільки й говорилося, що про сирени...

Це значило, що дозорча хеміко-метеорологічна станція спостерігла в повітрі отруйні гази...

Це значило, що хемічний наступ ворога, перед яким тремтіли серця найхоробріших,—почався...

І сотні сирен, розставлених в усіх закутках міста, перейнявши від станції радіогасло, передавали звістку про початок війни населенню й закликали його боротися.

Мимохить всі глянули вгору.

Повітря було вечірньо-прозоре... В недсяжній глибині зеніту плавали купки чорних комах... Нижче з гамом і вереском пронеслися зграї гайвороння, сполоханого диким концертом сирен.

— І-у-І-у... І-у-Іу.

Сирени ще раз нагадали про небезпеку.

— Ховаймося! В льохи! Напніть машкари!

І з гвалтом та плачем, перелякана юрба, зірвалася з місця.

Марно Владарад і Гайя намагалися видертися з юрби й бігти назад до ЦК. Їх тисли з боків, напірали ззаду й штовхали вперед. Відбиваючись і трохи не плачучи, вони все ж змушені були бігти за юрбою, вниз вулицею.

— Пустіть, куди ви нас тягнете? Нам треба назад! Чуєте?

Але їх ніхто не чув.

З сусідніх вулиць вибігали нові юрби, приєднувалися до цієї, і всі разом бігли далі, розпорошуючись, розбігаючись по своїх льохах, і знову розростаючись. А слідом за ними гнався безперестанний, жахливий вереск сирен.

— Іу... Іу...

Засапаному, ледве живому Владарадові пощастило вхопитися за паркан на розі вулиці. Він схопив Гайю й витяг її з юрби. Але юрба знову потягла їх у суміжну вуличку.

Зневірившись видертись із людського нестримного потоку, вони безвольно й слухняно бігли за всіма.

Перед якимсь будинком купка людей зупинилася. Гайя й Владарад за цією купкою подалися в підвал.

Вгору й вниз сходами бігали перелякані істоти. Жінки істерично плавали, чоловіки ляялися, діти заходилися ревом.

На сходах до льохи Гайя зненацька зупинилася. До її ніг впало щось важке й чорне. Це була ворона.

— Птиця пада! Птиця пада!—розітнулися крики:— вона вже дохне від газів. Скоріше,—газ сідає на землю!..

Гайя відчувала, що непритомніє...

Гримнули герметичні двері. І це гримання враз відрізало від потойбічного життя...

Гайя й Владарад були в льоху...

Відразу стало неприродньо тихо.

Орієнтуючися в темряві, чіпляючися за чужі ноги й тіла, Гайя й Владарад почали шукати собі місця, де б сісти...

Несподівано спалахнула електрика.

Зо всіх грудей вирвався віддих полегшення:

— Електрична станція працює.

При світлі Гайя роздивилася. В льоху не було багато людей. Якийсь у військовому вбранні, п'ятьшість робітників, тримтячий блідий, як крейда, урядовець, жінка з дитиною і старий, сивий професор у чорних окулярах.

— Професор хемії,—зразу ж відрекомендувався він загалу:— мешканець цього будинку. До цього льоху нас призначено шістьох, але я бачу зайвих і незнайомих. Мені здається, декому треба вийти.

Але на його пропозицію ніхто не звернув уваги. Навпаки, за перших же п'ять хвилин до льоху ввійшло ще 10-15 чоловік. Професор кожного разу протестував і запевнював, що місце уже немає, але ті, що прийшли, навіть не відповідали на його слова.

Гайя й Владарад сіли в кутку й мовчали. Мовчали й інші. Тільки жінка зрідка схлипувала, годуючи дитину. Мовчанку порушувало лише одноманітне гудіння повітрофільтру.

Професор хемії оглянув, чи справний повітрофільтр, чи все устаткування в порядку.

Гайя силкувалася собі уявити, що діється там, по той бік мурів льоху. Їй непереможно захотілося вийти на повітря, знати, що робиться, бачити якомога більше людей.

Раптом всі схопилися й стали на рівні ноги...

Міцні бетонні мури льоху здригнулися й захиталися. Із стелі посипався тиньк. Здавалося, заколихалася земля...

Знадвору почулося один по одному кілька, страшної сили, вибухів. Вони злилися в один суцільний гул.

— Вони кидають бомби з газами!—істерично скрикнув професор... й замовк,—електрика кліпнула раз-другий, і згасла. Стало темно й чорно. Гайя схопила руку Владарада й залякла. Їй уявилося, що ось-ось стеля впаде їм на голову.

Але вибухи скоро ущухли. В льоху стало якось дивно тихо. Зовсім тихо...

Професор поплазував у кутку. Звідти почувся його старечий, розбитий плач:

— Повітрофільтр не працює! Його зіпсуто вибухами! Нас заживо поховано! Ми зараз задихнемося!

Гайя сперлася об мури спиною, й задубіла. Ніхто не відповів на страшну звістку.

Льох опанувала моторозна тиша. Лише в дальньому темному кутку біля зіпсутого повітрофільтра скиглив професор...

Владарад машинально вийняв цигарку й закурив.

У ту ж мить із скаженим сичанням підскочив до нього напівмертвий до того урядовець і, злісно лаючися, вирвав цигарку й хутко розтоптав її ногами.

— Ідіот!—сичав він:—ви хочете нас потруїти! В льоху 30 чоловік. Повітря вистачить на кілька годин. А там,—віч очевидно махнув рукою в просторінь:—там газів може на тиждень.

Владарад зірвався з місця:

— Як ви смієте?

Але за полу його вхопили цупкі руки професора:

— Громадяни, на бога, благаю, що ви робите?.. Сидіть тихо! Не рухайтесь. Ви потієте. А піт забирає

кисень. Ви губите себе й нас. Ви прискорюєте нашу смерть.

Гайя нервово засміялася:

— Добродію професоре, ви скоро забороните нам дихати на всі легені?—І вона, наче боючися, що їй цього не дозволять, сквапно зітхнула на повні груди.

— А що ви думаєте?—і дихати треба економно.

Гайя закинула голову на холодну стінку.

— Ех! Коли так економити, то краще вже вмерти!

— Не всі так думають. Вмирайте, коли охота,— в'їдливо пробурмотів професор:—вам більше повітря залишиться.

— Але, коли я вмру, мій труп, гниючи, забере ще більше повітря,—не стерпіла Гайя.

Професор не відповів. І знову льох опанувала моторшна тиша.

Гайя не могла видержати цієї тиші. Їй розпирало груди. Їй хотілося говорити, сміятись, бігати—все, що хочете, щоби тільки не було цієї мертвої мовчанки. Стримуючи себе, вона стиха торкнулася плеча Владарада.

— Владараде...—шепіт її згучав хрипло й тоскно: Владараде? Хіба ж це боротьба? Хіба це тупе, це ідіотське сидіння в льоху—боротьба?—і вона заломила руки, сухо тріснувши пальцями.

— Пам'ятаєш?.. Як боролися наші батьки й брати, наші перші комунари... Пам'ятаєш?

Її шепіт міцнів і дужчав:

— Мітинги... юрми людей... палкі промови... потім—барикади, кулемети або запілля... один на один... Сила на силу... Хто дужчий?.. Це боротьба!.. А тепер?..

І її голос знову впав до придушеного, хриплого шепотіння:

— А тепер? Хіба це—боротьба? Це повільне вмирання в льоху, коли неможна навіть зітхнути на повні

груди, щоб тим не прискорити своєї смерти? Хіба дужчий і правий перемагає в такій боротьбі? Ні—хитріший, багатший!.. Хто більше наробив газів... Ми дужчі в сто крот, але ми безсилі проти них... Ех, Владараде!..

— Хіба в цьому наша сила, Гайю? Наша сила в...—почав Владарад...

Але Гайя з болісним сміхом перебила:

— В діалектиці ти хочеш сказати наша сила? Ха-ха... Хіба я цього не знаю? Хіба я не знаю, що навіть коли б у цій війні нас перемогли, і на цілому світі знову запанував капітал, а живим не залишилося б жадного комунара, то за деякий час, однак знову пролетаріят стане на боротьбу, і колись таки буде комунізм? Я знаю це, Владараде! Але образливо, що з-за якоїсь дурниці, з-за того, що ця купка посідає техніку, наша справа мусить загинути...

— Все це так,—усміхнувся сумно Владарад:—і все це не так. Наша доба...

— Не говори, не говори,—і Гайя, обнявши, затулила йому рота й пригорнулася до нього:—не треба, не говори! Я все це знаю... І все це так і мусить бути. Інакше бути не може... Але, слухай... Припустімо, вийшло на їхнє. Припустімо, вони перемогли, а комунари всі вмерли,—нас видушили цими ідіотськими газами... Уяви собі, що буде далі... Ти уявляєш?

Вона навіть підвелась і випросталась при цій думці:

— Владараде, ти можеш собі уявити?.. Біля ВУЦВК'у стоїть городовик! Там, де трудящі вирішали справи, стоятиме городовик, червонопокикий, в білих рукавичках!.. Невже хоч на хвилину можливе повернення старого? Навіть найреакційнішим елементам новий лад увійшов уже в побут, і раптом—городовик! Чи це можливо?.. Адже знову повстання?..

Владарад нервово ворухнувся.

— Гайо, рідна, заспокойся. Ти плещеш дурниці. Але їхню розмову перебила сварка в кутку, де був професор. Старий хемік сичав і хрипів, чути було лайку й плач дитини. Знімалася метушня.

Гайя присунулася ближче. Стара робітниця тримала заголеного хлопчика. Професор очевидно замірявся його в неї забрати. Бризкаючи слиною й сапаючи, він старався щось з'ясувати матері й переляканому немовляткові.

— В чому річ?—запитав Владарад.

Всі ніяково стиснули плечима.

— Та от,—пояснив хмурий робітник:—дитині на двір заманулося, мати й посадила в куточок. А професор не дає хлопцеві випорожнитися. Каже—повітря збавляє.

Гайя обурено насила на професора.

Але, коли, скінчивши сварку, вона зітхнула, то мусіла констатувати, що повітря справді важке й дихати тяжко.

Враз принишклу мовчазність льоху розірвав тоненький дзвіночок.

— Телефон! Дзвонить телефон!

Ніхто й не догадувався, що тут є телефон.

Всі враз загомоніли. Стало якось легше.

Ще не зовсім розірвано зв'язок з іншими людьми! Ще єсть десь на світі живі люди!

Сама свідомість цього надавала в'язням мужности.

Телефонною трубкою заволодів професор. Він з насолодою вслухався в слова якихось істот, і весь тремтів, відповідаючи...

Всі обступили його:

— Що? Хто говорить? Може газів уже нема?

Але професор розчаровано поінформував:

— Дзвонять з ЦК Компартії. Скаржаться, що вже дві години, як дзвонять в усі номері, шукаючи якусь

людину, і ніде не знайдуть. Очевидно якусь важну персону...

— А газова атака ще не скінчилася... Вони до нас теж з льоху дзвонять, тільки у них фільтри не зіпсуто...

— Пришліть до нас механіка,—загукав він у телефон:—бога ради, нехай налагодить фільтр.

Гайя поспішила до апарату. Вона зараз зв'яжеться з ЦК.

Шукали саме її. За кілька хвилин вона була вже в курсі справ. З ЦК передавали їй шифровану радіограму. Це був шифр Володимира, ним вигаданий, і відомий лише їм двом.

Засвітивши надгарок, слово за словом записувала вона текст шифра, і слово за словом передавала назад розшифрований зміст:

— Окружком Г а й і крп Передай негайно в Цема крп Формули всіх газів знаю Живий крп лечу аеропляном ждїть першого травня крп Володимир.

— Першого травня. Це завтра! Завтра він буде тут. З формулами!

Невимовна радість забуяла в Гайїному серці. Вона поділила її з товаришами:

— Війні скоро край! Гази скоро не страшні!

Всі заворушилися й заметушилися.

Навіть професор дозволив собі розкіш—зітхнув на повні груди.

Телефон розвіяв сум. Всі відчули себе живими й повеселіли.

— Скоріше б тільки,—шепотіли вони:—дочекатися б, не задушитися б... вже стає важко дихати.

Професор остаточно заволодів телефоном і без перерви дзвонив у всі кінці, розпитуючи, коли розвіються й знешкодяться гази.

Гайя зовсім повеселіла. Їй стало легко й бадьоро. Згадка про Володимира викликала на щоках червоні зорі:

— Добре, Владарадику, мені вже дуже добре. Я спокійна. Ось тільки трохи коле в легенях і важко дихати.

І переходячи на спокійний тон, вона заговорила вже майже жартівливо:

— Колись я читала романа про майбутню війну. Там її змальовано так грандіозно. Але все це справді далеко простіше. І зовсім нема тієї романтики. Романтика є до й після, а під час війни все надто просто... Ах, як же важко дихати,—закінчила вона з болісним зітханням.

Але Владарада не веселили слова Гайї. Він озирався довкола й з жахом спостерігав рухи інших.

Вони морщились, стогнали, широко роззявляли роти й силкувались набрати більше повітря. Проте повітря було поспе й лише болісно розпинало груди, не даючи йому потрібної кількості кисню.

Владарад відчував, як хутко-хутко билосся серце й у Гайї і в нього, як до горла йому щось підкочувалося й душило. Він хапав ротом повітря. Перед очима йому плили зелені круги. В мізку стукало й дзвеніло. Починала нестерпучо боліти голова.

— Мене душить,—зрозумів він:—це—смерть,—блмнуло в його свідомості...

І слабкий, наче далекий голос Гайї ствердив його думку.

— Мені млосно, я... не... можу... диха... ти—а-а-а...—зі стогоном вбирала й зараз же видихала вона зіпсоте, негодяще повітря.

Владарад кинувся до телефону. Йому коштувало великих зусиль видерти трубку із скарлючених пальців професора. Той викотив очі й, як риба на березі, широко хапав повітря...

Військовий застрелив професора.

Владарад дзвонив у всі кінці. Він благав, плакав, лаяв, проклинав. З деяких місць йому відповідали співчутливою неможливістю допомогти, з інших долітали лише передсмертний хрип,—там теж бракувало повітря.

Сліпий від задухи, з головою, що, здається, мала луснути від припливу крові, з налитими кров'ю очима, і з закривавленими сухими губами він, як несамопитий, кидався від телефону до Гайї, від Гайї до телефону... і з жахом дивився, як інші товариші качалися в муках по долівці, гризли землю й ригали...

Нещасна жінка, ледве жива, хрипко дмухала порожнім диханням на посиніле личко вже мертвої дитини...

Минув якийсь час...

Ледве пересуваючися, стогнучи й вигинаючися в муках, доплазував він до Гайї й взяв її за руку. Вона була ще жива. Але покривлені вуста вже посиніли й вкрилися рожевою піною. З куточка швидко стікав тоненький струмінь чорної крові... Вона пізнала Владарада й вдячно стиснула йому руку,—вона була ще при пам'яті.

— ...Радо... неуже... кінець... смерть... всім... всьому... а комунізм?.. Владараде... а комунізм?!

Владарад, шматуючи одяг і розриваючи нігтями тіло, качався по землі й бився головою об мури.

В льосі роглягався божевільний регіт і стогін...

Пролунав постріл, другий...

То військовий застрелив професора й ще когось, а сам, хитаючись, пішов до дверей...

XX

З «ПАКЕТОМ ВИЗВОЛЕННЯ»

Океан, Англія, Франція й Німеччина промайнули далеко внизу цяцькованими клаптиками попусотої землі...

Володимир і механік, товариш Рідінг, легко зітхнули, коли побачили під собою за кряжами гір розлогу зелену низину—польську територію. До СРСР було вже не далеко.

Дві доби безупинного льоту остаточно виснажили літунів. Голодні, хворі, замерзлі, вкрай знервовані. Вони великим зусиллям волі примушували себе продовжувати льот, не зупиняючися на відпочинок, не зменшуючи швидкості.

Рідінг, закусивши до крові губи, дивився весь час просто перед собою на регулятора, пильнуючи, щоб стрілка не падала нижче від 12000 метрів висоти зльоту і 500 кілометрів за годину швидкості. Зрідка він боязко поглядав на баки з бензиною. Щохвилини бензини зменшувалося й тепер її лишалося тільки на дні.

Ще година-дві,—й баки будуть порожні.

Що ближче вони наближались до кордону, то більше доводилося їм зустрічати й обминати стрічних літунів. Вони зграями літали над польською територією, прямуючи в один бік—до СРСР.

Аеропляни держалися низько над землею, й наші літуни мали змогу згори обсервувати їхню комунікацію.

Володимир старанно оглядав терени Польщі. Свист вітру й туркотіння пропелеру не давали змоги розмовляти. Три дні подорожні мовчали, обмінюючись інколи вигуками. Але зараз Володимир не міг стерпіти й, забувши, що половина його слів загубиться серед свисту вітру, взявся ділитися з Рідінгом своїми спостереженнями:

— Всі збройні сили імперіялістичної армії згрудилися на терені Польщі,—гукнув він йому в вухо:—Польща, як комахниця. Гляньте на ці хмари аерофльоти, гляньте на шляхи,—їх вкрито нескінченими

валками війська й обозів. Крім всіх інших переваг, імперіялістична армія має ще один величезний плюс. Аерофлота Радеспублік, щоб добутися в затилля імперіялістичної армії мусить перелетіти через усю Європу. Це нам не дає змоги оперувати в них у затиλλі. Вони ж, знявшись з території Польщі, можуть на тисячу верстов залетіти в наше затиλλя і, не вертаючися, цілу добу робити своє діло, в той час, як ми можемо атакувати лише креси. В кращому разі ми зруйнуємо Польщу. Але вони...

Рідінг перебив Володимира. Він звернув до нього своє обличчя, й Володимир побачив, що очі йому радісно блищали. Рука Рідінга вказувала на щось спереду:

— Есесерія!—гукнув він Володимирові.

Володимир глянув у цьому напрямку, але за хмарами й віддалю нічого побачити не міг.

Рідінг постукав пальцем по баках з бензиною. Порожні баки гулко задзвеніли.

— Бензина вся!— знову гукнув він, і сильним рухом виключив мотор. Аероплян ще деякий час, за інерцією, линув уперед, потім став планувати. Вперше за три дні стало тихо. З'явилася змога говорити.

— Есесерія недалеко,—пояснив Рідінг:—і, я гадаю, ми, плануючи, досягнемо кордону. Он, дивіться.

Тепер і Володимир бачив кордон.

У передранішній імлі ледве виблискувала тоненька павутинка річки. По той бік її вже починалися радянські землі.

— Україна!—скрикнув Володимир, і серце йому хутко забилося:—невже кінець?

Він схопився за кешеню, де за подвійною підкладкою було заховано «пакет визволення»—пакет з формулами газів.

— Так. Україна,—ствердив Рідінг:—через півгодини ми будемо там. Я навмисне виключив мотор. У баках залишилося не більш як 2 кіло бензини. Цього вистачить, щоб при самому кордоні злетіти на 5000 і вкритися від зенітних польських гармат. А звідтіля каменем впасти на терен радянської держави... Не бійтеся,—додав він, помітивши, що вираз «каменем впасти» вразив Володимира:—ми сплануємо й сядемо легко, як на Нью-Йорському аеродромі.

В цей час павутинка вже зросла в річку.

Рідінг знову увімкнув мотора.

Апарат здригнув, і враз, ставши дуба, злетів угору, випірнувши в імлу хмар. Це було саме вчасно. На цьому березі річки відразу в кількох місцях спалахнули димки й, за хвилику, під аеропляном з тріском луснуло кілька гранат.

— Нас помітили!—гукнув Володимир:—беріть униз! Було б ідіотизмом загинути на самісінькому кордоні. Але чому вони в нас стріляють? Звідки вони знають, що ми ворожі?! Адже ж на наших крилах хрест?

— Будьте певні, що кордонна варта знає маршрут кожного аеропляну!—відповів Рідінг:—а нашого маршруту вони не мають.

Вибухи шрапнелі ще тривали деякий час. Але розриви лишалися далеко позаду.

Зробивши великий плиг, аероплян спокійно вийшов за сферу ворожої зони.

Раптом мотор ущух. На цей раз Рідінг його не вимикав. Він зупинився сам, випивши останню краплю бензини.

— Плануємо!—кинув Рідінг:—викиньте червоний прапор, а то нас підстрелять свої ж.

Володимир похапцем виконав наказ Рідінга. З хвоста аеропляна замаєв довгий червоний стяг. Креслячи коло, мотор почав знижуватися.

Володимир не стерпів. Він схопив цейс і глянув униз.

— Ми по цей бік, очевидно, фронтової лінії. Але яка сила війська. Я можу розглянути гостроверхі буденівки. Наші!—радісно гукнув він.

Але за хвилину він уже непорозуміло силкувався детальніше розглянути землю:

— Що вони роблять?—знизав він плечима:—фаланги війська наче тупцюють на місці. Чи то марширують, чи то танцюють... Дивно, незрозуміло...

І він зовсім перекинувся за борт, розглядаючи чудні вчинки військових частин. Аероплян плавно скозвив по повітрю, наближаючися до землі.

— Що за чорт? Нічого не розумію! Чи вони співають щось?—Він відшукав радіослухач, і нашвидку приладнав його до вуха. Раптом обличчя його поняла весела посмішка:

— Та у них там весело! Вони сміються!—зареготався він.

Рідінг теж приладнав залізни вуха радіослухача: з землі виразно чути було сміх. Веселий, щирий сміх тисячі голосів. Він ширився, зростав, дужчав.

Володимир глянув у цейс. Було очевидно,—смівся увесь фронт. Тисячі людей тупцювали на місці, кочилися, вихилилися, махали руками, качалися по землі. Через радіо-збільшувач долетів їхній дужий регіт.

Володимир і Рідінг подивились один на одного, спочатку непорозуміло й здивовано. Потім мимохить на їхніх устах заграла посмішка. Вони весело всміхалися, дивуючися з незрозумілої веселости війська. Веселу посмішку змінив трясучий сміх. Він вирвався з пересохлого горла, з напнутих нервів. Він дедалі дужчав, переходячи в непереможний, божевільний регіт...

Правило вислизнуло з рук Рідінгових. Він одкинувся на спинку стільчика й, стискуючи руками горлянку, силкувався перемогти скажену потребу сміятись...

Але регіт не вгавав...

— Сміхотний газ! Їх потруєно сміхотним газом!—жахаючися зрозумів Володимир.

Нелюдським зусиллям волі він зірвав радіослухач. Вибух реготу на землі став не чутний. Це трохи повернуло його до пам'яті. Він замовк. Раптову тишу розривав лише хрип Рідінга, що в корчах реготав на своєму стільчику.

Перемагаючи страшне бажання самому вибухнути реготом, Володимир потягнувся до Рідінга, щоб скинути йому радіовуха. Але раптом аероплян нахилився. Без правила, відданий сам собі, він перестав планувати спіральними колами й, розпластавши крила, стрімголов, по майже вертикальній лінії нісся до землі...

Похолонувши Володимир кинувся до правила...

Але було вже запізно...

Перекинувшись сам через себе, аероплян беркицьнув у повітрі, перекинувся, ще раз беркицьнув, і каменем упав додолю, в самісіньку гущу людей, трошучи кістки й розриваючи живе м'ясо...

— Формули!—останньою розпачливою думкою майнуло в свідомості Володимира, і він конвульсійно стиснув пакет:

— Формули!..

Тріск зламаних крил... —це було все, що він ще почув...

На місці, де впав аероплян, залишилася купа залізних покручених штанг...

А довколо замкнулася юрба людей.

Вони в корчах качалися по землі, хрипіли, харкали кров'ю й ридали в передсмертних муках... А ті,

що ще мали змогу триматися на ногах, тупцювали довколо останків аеропляну й, пританцювуючи, сміялися, хапаючися за животи...

На широкі гони розлігся невгомний розпачливий регіт...

А вгорі, серед хмар, роїлися зграї залізних, блискучих комах і старанно поливали землю отрутою сміху.

XXI

РАСИ, НАЦІЇ І КЛЯСИ

Боб трохи запізнився до Індії.

Коли неукладистий, але швидкий аероплян приставив його з іншими комунарами на індійську територію, і, вийшовши, вони почали шукати явок, конспіративних місць і імен, що були в їхньому реєстрі,—скрізь в зазначених адресах панувала пустка... Ні бойових, ні запільних організацій не було. Заплля перестало існувати...

Товаришам лишалось одно,—констатувати хід історичних подій і надіслати відповідні звіти до ЦК і Комінтерну...

Чорношкірний Том у конспіративному штабі Всеамериканського Ревкому, перечитавши радіограму Боба, почав робити на ній якісь математичні викладки, коли до кімнати вбіг перехвильований товариш Уптон.

— Імперіялістична армія розпочала інтервенську війну!— вигукнув він, махаючи клаптиком радіограми, й осікся, загубивши з перехвилювання здібність говорити. Деякий час він лише несамовито крутив очима й роззявляв та закривав рота, марно силкуючися говорити далі.

— Га?— спокійно перепитав Том, на хвильку відриваючися од своїх викладок.

— Інтервенські аеропляни розпочали газову атаку на столиці СРСР,—опанувавши мову, нарешті докінчив Уптон:

— Ось звіт! [Фронтові частини потруєно легким сміхотним газом. Столиці закидано руйнуючими бомбами й тривкими газами.

Том вищірів свої блискучі зуби:

— Ви забули, Уптоне, що ми чекаємо початку війни. До того ж ви трохи запізнилися з вашими новинами. Послухайте краще ось цих...—і, взявши радіограму Боба, він прочитав:

На запільну роботу запізнилися.

Беремо участь у збройному повстанні.

Радянська Індія вітає вас.

Боб.

— Так... Я трохи запізнився,—погодився вкрай здивований Уптон...

В цей час кур'єр подав ще одну радіограму.

Том перечитав її, і його чорна шкіра на мить посіріла. Він мовчки передав радіограму Уптонові. Радіограма сповіщала про загибель Володимира.

— Це надзвичайно прикро, що формул, добутих до того ж такою дорогою ціною,—ціною життя героя,—нам не пощастило вчасно передати до СРСР. Посилати дублікати вже нема рації, коли війна почалася. Та, правду кажучи, я ніколи серйозно не вірив у цю справу. Героїчний вчинок Володимирів, звичайно не був зайвий. Проте це лише авантура. Не в цьому наша сила...

Докінчити свою думку—в чому наша сила—йому не довелося. Кур'єр подав ще одну радіограму. Це був Хінський звіт. Він сповіщав, що на всій території Хіни бувають повстання, що почасти

виникають стихійно, почасти розпочинаються організовано.

— Ось у чому наша сила,—докінчив тепер Том:—в неминучості всесвітньої революції та одності пролетарів.

Далі він пішов до радіо й персонально передав інструкції Бобові...

Насамперед Боб з товаришами потрапили на вуличну демонстрацію.

Власне, це не була демонстрація. Це був неорганізований, стихійний масовий протест. Всі тубільці—багаті та бідні, старі та малі, дорослі та діти,—різнобарвними юрмами висипали на вулиці, й злилися в одну велетенську, грізну масу.

Злоба й одвічна ненависть проти поневолителів з'єднала їх в одну стихію. Загроза катастрофи—оголошена війна—динамізувала їхні почуття й вчинки. Рев мужчин, плач жінки і вереск дітей злилися в суцільний зойк:

— Ми не хочемо воювати!

— Ми не дамо дітей!—голосили й рвали волосся жінки.

— Ми не в силі нести тягар, що покладе на нас війна! Ми й без того бідуємо й захлинаємося у власному поті!—гукали маси.

— Нам далася в знаки колоніяльна політика капіталістів,—додавали свідомі.

— Дітей поженуть на убій, харчі заберуть, виснажать надмірною працею, обкладуть подвійними податками,—додавали агітатори.

— Ми не хочемо воювати!—кінчали всі...

Європейські війська не втручалися.

Зважаючи на момент, вони боялися викликати вибух раптового повстання. Вони відійшли за місто й

отаборилися за стіною гармат, давши волю народньому гніву варитися у власному соку.

Але вже,—спочатку непевно й несміливо, а дедалі голосніше й певніше,—з натовпу виринали заклики:

— До зброї! Смерть європейцям!

— Індіє, повстань! Час наспів!

Кремезні індуси здіймали руки д'гори, наче закликаючи в поміч мовчазне небо. Подекуди почала бряжчати й зброя.

— Йдемо війною на англійське військо!

— Не дамоє у війну!..

Комунари стали перед неможливістю скористати масовий запал. Насамперед у безладній стихії вони не могли зв'язатися з тубільцями комунарками. Їхній європейський вигляд відрізняв їх від натовпу. Їм не вірили. Вже не одні очі глянули на них з ненавистю, не одна горлянка гукнула їм прокляття, й не одна рука потягнулася до ножа, щоб з них почати бійню європейців. Довести свої заміри не було змоги в таких умовах. Брати участь, ба навіть, лишатися в демонстрації було небезпечно.

— Так чи інак ми мусимо скористатися з моменту,—сказав Боб:—це початок революції. Треба тільки організувати це стихійне обурення.

— Але нам все ж таки не годиться зараз показуватися в натовпі. Наші партківитки у нас на чолі не написано,—зауважили товариші.

— Так,—згодився Боб:—зробимо ось що. Поділимося на дві частини. Кілька піде до табору імперіалістичного війська. Користуючися з свого європейського походження, ми наробимо їм шкоди. Вдавши з себе втікачів, ми залишимося там, і мусимо викликати заколоти серед салдатів,—причин до того є безліч. Далі—повстання проти свого комсоставу. Інша

частина залишиться тут, зв'яжеться за всяку ціну з місцевими комунарками й стане на чолі повстанців—тубільців. В такий спосіб ми приведемо до об'єднання повстанців-тубільців з повстанцями-салдатами.

План був так тяжкий, як і простий. Але обговорювати його не було часу. Комунари востаннє стисли руки й, присягнувши зустрітися лише в Радянській Індії, розійшлися у різні боки.

Одні—до табору інтервенських військ.

Інші—шукати тубільців-комунарів.

Боб рушив з останніми.

Гаряче тропічне сонце на блідому небосхилі саме піднялось на шосту годину по обіді. Ще година,—й місто мало пірнути в темряву нічного туману.

— Якщо ми до ранку не зв'яжемося з тубільцями, то завтра вже може бути запізно,—висловив побоювання Боб.

Товариші мовчки з ним погодилися. Кожний вперто клопотав собі голову, силкуючися дійти способу знайти місцевих комунарів.

— Я вважаю,—говорив далі Боб:—що буде за найкраще вернутися на зазначені адреси в конспіративні квартири. Надходить ніч, і очевидно домішки не стоять порожні. Демонстранти напевне повернуться ночувати додому. А з ними вернуть і комунари.

Вихід, що його запропонував Боб, хоча і був гадааний, але самотній. Товаришам лишалося погодитися на його пропозицію.

Обминаючи людні місця, комунари околицями вулицями подалися на слободу, до халуп, де вони були зараз же по своєму приїзді.

Гамір демонстрації відразу сюди ледве сягав. Але, щоближче вони наближались до слободи, то дужчали

відгуки демонстранських вигуків і співів. Нарешті стало очевидно, що згуки ці наближаються, що демонстрація простує саме сюди.

— Нам треба тікати,—порадив Гарі:—якщо ми здибаємося з демонстрантами, то, б'юся об заклад, що вони приймуть нас не за класовим принципом, а за расовим.

Але товариші надумалися пізно.

В кінці широкого майдану, з-за рогу вже з'явилися передні лави натовпу. Натопи простував на слободу. Попереду лав джигітувало кілька вершників.

Присутність людей в порожній слободі відразу зупинила увагу демонстрантів. Товариші не встигли заховатися за ближні халупи, як вершники з голосними викриками кинулися до них.

— Нас трое, боронитися однак безглуздо,—наспіх кинув Боб:—будемо сподіватися, що вони порішать з нами не відразу й дадуть змогу поговорити з провідцями, а між ними, мабуть, є комунари.

У цю ж мить вершники наскочили на товаришів і оточили їх щільним кільцем. З їхніх облич видно було, що побоювання Гарі мають підставу.

З прокльонами притиснувши товаришів до тину, індуси вимахували нагаями, ладні почати лущувати. З їхніх уривчастих, погрозових лайок Боб, що не знав індуської мови, зрозумів одне: індуси мають їх за салдат інтервенської армії, за собак-європейців, і збираються тут же порішити з ними самосудом.

Індуську мову знав лише третій з комунарів, Джім. Силкуючися перекидати десяток озвірілих індусів, він почав запевнювати їх. Індуська мова зразу зупинила наскок тубільців. Але згодом їхня злість ще більше зросла. Тепер вони були певні, що це європейські салдати, що навчилися за час свого перебування в Індії їхньої мови. У відповідь на виправду-

вання Джіма, двоє з них дуже оперіщили його нагаями. Бідний Джім упав головою вниз і зойкнув від страшного болю. Його зойки додали кіннотчикам охоти. З дикими вигуками вони кинулись на товаришів і почали їх періщити вздовж і впоперек. Марно Боб силкувався видертися за коло кінських ніг і втекти до демонстрантів, де він скоріше сподівався знайти захисток. Кінські копита топтали його, а на голову й плечі падали раз-у-раз пекучі удари сирових нагаїв. Він бачив, як демонстрація пройшла повз них і, звернувши за ріг майдану, зникла.

Заливаючися кров'ю, вже не кричучи, а лиш хрипучи, ледве тримаючись на ногах і раз-у-раз падаючи, нещасні товариші ще пробували благати розлютованих індусів. Але ті були немилосердні, й видно було—періщитимуть бранців до смерти.

— Ми комунари!—хрипіли напівмертві товариші:—ми вороги інтервенського війська. Ми ваші друзі!

Але все було марно. Нагаї щоразу з більшою силою падали на їхні плечі...

Тоді, вже гублячи останні сили, Боб витяг з потайної кешені червоний партквиток:

— Ленін! Ленін!—прохрипів він з останніх сил, розмахуючи партквитком.—Ленін!—і непритомніючи впав на тіло вже зомлілого Гарі...

У ту ж мить лущовання і дикі вигуки припинилися. Зомліваючи Боб спостеріг, як вершники хутко зсочили з коней і кинулися до них, збентежено лопочучи:—Ленін... Ленін...

Отямився Боб од страшного холоду. Він увесь був мокрий. Високій суворий індус ритмічно лив йому на голову воду, а другий старанно обмивав закривавлену, пошматовану шкіру.

Боб хотів ворухнутися. Все тіло боліло й пекло. Він застогнав крізь зуби.

Старший індус залишив лити воду й нахилився до нього. Він обережно взяв Боба за плечі й допоміг йому сісти.

Потім наблизив до Бобового обличчя своє й зазирнув йому глибоко в вічі.

— Ленін?—спитав він болісно, й голос його затримтів:—Ленін?..

— Ленін,—ледве чутно відповів Боб.

На тмяних очах індуса блиснули сльози й потекли по старечих, зморщених щоках. Руки його, що тримали Боба за плечі, затремтіли, й сива голова неміжно захиталася. Старий індус плакав.

— Ленін,—вимовив він ще раз, складаючи навхрест руки й спускаючи голову. Потім заговорив до Боба ламаною англійською мовою:

— О, чому ви не сказали відразу, що ви Ленінці? Нехай простить нам небо наш лихий вчинок!

Боб кволо всіхнувся. Він відшукав руку індуса й якомога міцніше стиснув її:

— Ти Ленінець, діду?

Потім підніс зашкарублену дідову руку до вуст і поцілував. До горла йому щось підкотилося...

Дужий велетень Боб відчув, що зараз заплаче...

Решта індусів з винуватим виглядом ходили довколо Гарі й Джіма та старалися, чим могли догодити їм. Вони обливали й перев'язували їхні рани із зручністю й лагідністю досвідченої сестри-жалібниці...

За годину товариші опанували себе й змогли говорити з індусами про справу.

Виявилось, що демонстранти, озброївшись, пішли на інтервенське військо й отаборилися проти нього. Зі сходом сонця повстанці мають вдарити на салдатів

і,—або розчавити їх своїми грудьми, або полягти за волю країни.

— Наші провідці оголосили Індію радянською країною,—закінчив кремезний молодий індус:—ми сами будемо владою! Так,—як у країні Леніна.

Боб захвилювався. Він настоював, щоб їх негайно відправили до лав повстанців і дали змогу побачитися з проводирями повстання.

— Ми маємо до них доручення з країни Леніна.

Але індуси відмовилися перевезти зараз товаришів у табор повстанців.

— Ви ще надто слабі, щоб труситися на конях. Ви можете вмерти, й тоді трудящі Індії не простять нам нашого лиходійства.

Нарешті погодилися на тому, що двоє індусів поїдуть до повстанців і привезуть когось із проводирів. На всякий випадок Боб написав кілька слів і передав їх з паролем.

Вершники поскакали. Комунари залишилися з трійкою інших індусів.

Кремезний молодий індус, очевидно найрозвиненіший і найсвідоміший за інших, розпочав з комунарами розмову. Він розповідав про місцеве життя, про утиски інтервентів, про боротьбу з ними, про часті заколоти. Він скаржився на лиху колоніальну політику місцевого врядування.

— Я теж комуніст. Я теж Ленінець,—запально кричав він:—я візьму зброю й буду різати всіх англійців, всіх європейців, які не мають листа від Леніна.

Листом від Леніна він називав партквиток.

— У мене нема листа від Леніна,—бідкався він:—але коли ми розіб'ємо європейців, ми підемо до країни Леніна й дістанемо там цих листів. Багато з наших уже мають такі листи. Але насамперед треба вирізати всіх англійців, всіх європейців.

Боб устряв у розмову:

— Ви не зовсім ясно усвідомлюєте собі стан речей, товаришу,—сказав він:—чому ви так огулом берете всіх європейців? У вас бує расова й національна зненависть, а класової лінії нема. І потім, як довела нам сьогоднішня демонстрація, якої ми були свідками, ви не досить ясно розумієте організацію повстання й роль у ньому Компартії...

— О?—здивовано звів брови індус.

— Я говорю про роль Компартії в стихійному повстанні неорганізованих мас. Компартія мусить відігравати організаційну роль, а сьогодні...

Індус ніяково кашлянув і непорозуміло оглянув товаришів.

Гарі весело зареготавсь:

— Боб, ти дурень! Хіба ж можна говорити такими газетними фразами?

Боб засоромився й почав висловлювати свої думки мовою зрозумілішою для політично-неписьменного тубільця:

— Індусам треба своїх пузанів потрусити. А з'єднавшись з англійськими салдетами й робітниками, битися з всесвітнім панством. Тоді лише Індія звільниться від ярма багатіїв і приєднається до інших робочих країн.

Розмови точилися до ранку. Товариші вже починали турбуватися. Нарешті, коли на крайнебі блиснула червона смуга—вістун тропічного дня,—під вікнами халупи зачулося тупотіння кінських копит.

Халупа відразу наповнилася людьми. Приїхало чоловік двадцять. Тут були й англійські, й російські запальні робітники, були тубільці-комунари, були й некомунари,—індуські популярні ватажки й проводирі.

Після короткого, дружнього привітання, повстанці розпочали нараду. Треба було обмірковувати план боротьби. З околиць міст і селищ уже одержано звістки про те, що повстання розпочалося скрізь, що вся Індія повстала як один. Але повстанці мали обмаль зброї, а ворог, хоч і не численний, був добре озброєний, а головне—мав отруйні гази, про які індуси багато начулися й боялися. Жадних засобів оборони проти газів не було. Якщо англійці вживуть газів, то все повстання загине, загине й нарід.

Але зараз же в нараді виникли суперечки. Старі індуські ватажки не хотіли нічого чути,—вони хотіли одного: знищити всіх неіндусів, усіх чужоземців. Вони хотіли визволення й священної національної війни. Марно індуська молодь-комунари з комунарами європейцями намагалися їх переконати й довести потребу не національної, а класової війни. Це тільки розпалило їх і вони з ненавистю почали вже поглядати на комунарів-європейців.

— Індія для нас, для індусів!—гукали вони:—жадного чужоземця не мусить лишитися живим!

— Зачекайте трохи,—переконував їх Боб:—ви побачите, що англійські салдати самі повстануть проти своїх старшин і прийдуть нам на допомогу.

— Нам не треба братовбивчої війни,—піддержували його тубільці-комунари.

Але діди були вперті:

— Поки ми чекатимемо, вони видушать нас газами,—доводили вони.

Товариші починали побоюватись за хід подій.

А з англійського табору від комунарів, що пішли туди, жадних звісток не було.

ДЖОЙС, ЮБЕРАЛЕС І ТОМ РОЗМОВЛЯЮТЬ

Джойс подзвонив, і викликав до телефону Тома.

— Гальо, Томе! нехай вас не дивує, що я довідався номер вашої конспіративної квартири...

— Джойс?—жваво запитав Том, і поривався щось сказати ще, але Джойс його попередив, підкреслено зауваживши:

— Я говорю з кабінету містера Юбералеса,—тому ви можете говорити зі мною «принаймні щиро».

— Вітайте від мене дідуся й перекажіть йому, що я обов'язково буду на його похороні,—пожартував Том.

Містер Юбералес, що слухав у додаткову трубку, аж підскочив у фотелі й злісно скрививсь:

— Хам! Нахаба,—вилаявся він:—зовсім недотепні жарти.

Джойс зареготав, і весело відповів Томові:

— Містер Юбералес дякує вам за вашу гречність... Але залишімо жарти,—я маю до вас важливу справу.

— Я слухаю,—також серйозно відповів Том.

— Справа дуже серйозна,—зауважив Джойс:—я звертаюся до вас, бо вона однаково обходить усіх громадян Америки...

— Ну!—нетерпляче перебив його Том.

Тоді Джойс, многозначно, підкреслюючи кожне слово, переказав Томові звістки, щойно одержані від секретних агентів:

— Ми маємо відомості, що на протигазовому заводі, що виробляє протигазові машкари, заходами Компартії готується заколот і страйк. Ви розумієте, що це значить у той час, коли війна з СРСР уже почалася? Якщо протигазовий завод стане, то, в разі нальоту есесерівських аероплянів з отруйними газами, ми всі,

незалежно від приналежності до тої чи іншої партії, загинемо! Ви розумієте, що в спокої на протигазовому заводі однаково зацікавлені всі громадяни Америки!.. Мені здається...

— Я зрозумів вас, Джойсе,—многозначно зупинив його Том:—я вас прекрасно розумію, і знаю, чого ви від мене хочете. Будьте певні, що я чинитиму так, як мені підкаже революційне сумління...

— Але...—почав Джойс...

— Вибачте,—перепросив Том:—я мушу в цій справі дати нагального наказу.

І відвернувшись від телефону, Том стурбовано кинув Уптонові:

— Зі слів Джойса видно, що ті суки через своїх шпиків уже довідалися про наші заходи на протигазовому. Треба вжити всіх заходів, якнайскоріше.

Потім наказав коротко секретареві:

— Зараз же перекажіть комітету протигазового заводу, щоб оголосили страйк...

Містер Юбералес, що почув останні його слова в свою додаткову трубку, зблід, як мрець:

— Ви чуєте,—промимрив він, конвульсійно чіпляючися за Джойсові руки:—він наказує страйкувати?

— Так,—недбало відповів Джойс:—я чув це.

Заклопотаний вигляд Джойсів остаточно перелякав Юбералеса. Він благаючи склав руки й трохи не заплакав:

— О, містер Джойс, ви так вдало ліквідували заколот в Ейджевуді. Вся надія на вас. Ви мусите поїхати зараз же до протигазового заводу й полагодити справу. Вся Америка, весь світ цього вимагає від вас.

— Але в Ейджевуді становище й зараз серйозне, ви не зуміли довести моє діло до кінця,—криво веміхнувся Джойс.

— Так,—зітхнув містер Юбералес:—але що ж я маю робити? Російські князі й графи не виправдали наших надій. Що тільки розпочалася війна, вони всі покидали Ейджевуд, і потяглися на фронт. Це так зрозуміло, що вони не хочуть, як кроти, сидіти в Ейджевудських льохах, а прагнуть іти в перших лавах визволителів рідного краю. Це так красиво. Та й, правду кажучи, нам це потрібно—вони найкращі бойці. Для вас же не секрет, що ми не можемо жадного з наших пілотів відрядити в нальот на СРСР. Що тільки він сяде на машину, як уже не вертається, й лишається в СРСР... Зараз трохи не всі емігранти вже на фронті, й замість них до Ейджевуду доводиться приймати звичайних робітників. Ох-хо-хо-хо!—тяжко зітхнув Юбералес, кінчаючи свій монолог.

До кімнати ввійшов без докладу кур'єр:

— Радіозводки за сьогоднішній ранок,—одрапортував він.

Містер Юбералес забув свої турботи, й, як хлопчик підскаочив, хапаючи папери. Джойс виявив не менше зацікавлення. Поглядаючи з-під брів на кур'єра, він нетерпляче кривився, поки містер Юбералес тремтливими руками розривав полотняні конверти. Відіславши кур'єра, Юбералес нашвидку перебіг очима рапорти:

— ССРР... Наступ розпочато... вжито найлегших, слабих газів... паніка... Африка... чорні тубільці відмовляються мобілізуватись до військ...—Ах, чорні негідники!—ображено скрикнув Юбералес... — Коли пробували силоміць примусити їх, відповідають збройним повстанням...

Руки Юбералеса безсило впали.

— Ви бачите, ви бачите?—жалився він:—так скрізь... по всіх країнах... ці дикуни просто неможливі! Ну, що нам з ними робити?

— Ви забуваєте, що у нас є гази,—дорогий містер Юбералес:—що значать їхні збройні повстання проти наших газів?—всміхнувся Джойс.

— Так, так, ваша правда, ви мене заспокоюєте. У нас є гази... Ми непереможні!.. Ці різнокольорові дурні понюхають трішки, й заспокоються... Це чудові ліки.

Джойс зупинив радісний настрій Юбералесів. Скоса глянувши на двері, — чи щільно вони зачинені, — він, знизивши голос, запитав: — я бачу у вашому кабінеті нову людину. Що це за хлопець? Мені щось знайоме його обличчя. Чомусь здається...

— О, навряд, щоб ви його знали, — заперечив Юбералес: — я й забув перед вами похвалитися. Це — мій новий секретар. Це просто нахідка. Він чужоземець. Чи чули про таку країну — Україну? Так от він — українець. Нащадок славетного українського провідиря. Колись ми його піддержували у визвольній боротьбі. Але, — містер Юбералес зітхнув: — його боротьба скінчилася невдало, й він був змушений емігрувати. Це — його син. Він поневірявся тут. Працював у Ейджевуді. Звідти я його й дістав. Чудовий робітник. Ввесь так і горить зненавистю до всього, що на колір червоне. Людина найпевніша. О, цей не продасть! Наймення його — Петлюрисько.

Але Джойс уже не слухав Юбералеса. Містер Петлюрисько, — нащадок славетного предка, — його вже більше не цікавив. Він поринув у радіограми. Юбералес теж зачитався ними.

— Чудові, чудові, чудові, — приспівував він швиденько, переглядаючи решту звітів, що подавали приблизно такі ж відомості про інші країни: — треба буде подзвонити військовому міністру — нехай дасть наказа їх трохи побризкати...

Це цілком його заспокоїло, й з кожною сторінкою його обличчя ставало раз-у-раз ясніше й веселіше. Він навіть прицмокував.

Але на останній сторінці настрої його різко змінився. Він перестав прицмокувати, обличчя його витягнулося, щелепа одпала й очі вилупилися, загрожуючи вискочити з орбіт.

— Індія!.. Індія!.. прогляньте Індію, — прохрипів він простягаючи папери Джойсові й випускаючи їх додолу.

Джойс підхопив папірець, і прочитав:

Колоніальне військо відмовляється виступати проти повстанців. Солдати повстали. Солдати заарештовують й обеззброюють офіцерів. Були випадки самосудів. Деякі частини братаються з тубільцями, викинувши червоний прапор. Склади зброї в їхніх руках. О 12 годині ранку зв'язок з колоніальними військами перервано. Жадна з державних колоніальних установ не відповідає. З торговельних підприємств надходять одна по одній шалені радіограми з благанням врятувати від своїх і тубільних бунтарів.

Джойс зміняв папера і жбурнув його на підлогу:

— Починається, — прошепотів він.

— Свої... в нашому війську заколот... наше військо... — проскиглив Юбералес: — Що ж далі?..

— Далі? — перепитав Джойс: — далі, — чекайте бунтів у військові тут, і на есесерівському фронті... У всякому разі нам треба забезпечити себе протигазами... Я йду на протигазову фабрику.

Він рішуче підвівся.

— Ви думаете, вже треба рятуватись? — зблід Юбералес і хутко додав:

— Ідіть, ідіть, — благословив він Джойса: — ви врятуєте нас. А я тимчасом скличу військову раду.

Юбералес взявся до телефону. Джойс вийшов щільно причинивши за собою двері.

Але, якби він не щільно причинив двері й озирнувся назад, то побачив би, що при його виході захиталися портьєри на протилежних дверях—тих, що вели до кімнати особистих секретарів Юбералеса. І якби Джойс замість вийти, відхилив би портьєру тих дверей, то очевидно здивувався б...

У запільному штабі комунарів панувало піднесення... Звіт, що його перечитав Юбералес і Джойс, одержали й там. Це було те, чого ЦК чекало довгі роки.

— Час наспів!—гули комунари:—поневолені стійно повстають!

Том нашвидку цокінчував давати накази.

Сотні товаришів виходили, поспішаючи в Ейджевуд, протигазовий завод і робітничі райони. Інструкції всім давалося однакові й короткі.

Безперестанку працювало радіо й телефони.

Всеамериканський Ревком поквапливо збирався на нараду. Один по одному входили товариші й коротко інформували про стан своїх організацій і районів. На вустах у всіх було лише кілька слів.

І найчастіше чути було:

— Ейджевуд.

Останні товариші з Ейджевуду вийшли.

Том гукнув їм навздогін:

— Я буду там за 3 години. Очевидно, там буде й Джойс.

— Отже,—звернувся він до товаришів, що вже нетерпляче чекали на початок наради:—отже, завтра наш Ревком оголошує себе не запільною організацією, а Америку радянською.

— Значить?—злетіло відразу зо всіх уст:—збройне повстання?..

— Сьогодні вночі!

В цей час Джойс увійшов до перукарні.

— Мені треба, щоб мене не впізнали,—попросив він.

Перукар, що звик до всяких несподіванок, байдуже почав перебирати перуки, бороди й вуса...

XXIII НАПОГОТОВІ

На цей раз Нью-Йорк був дивно тихий. Ні бренькіт трамваїв, ні говір перехожих, ні вигуки вуличних продавців не порушували напруженого спокою завжди галасливих вулиць. Лише автомобільні сирени інколи розтинали незвичну тишу сатанинським реготом, та сюрчки поліцаїв несміливо перегукувалися з перехрестя до перехрестя.

Мовчазність динамічного міста вражала й лякала.

Ще кілька годин тому вулицями нісся потік людської енергії, стукотіли машини фабрик, клацали шрубки всіляких автоматів...

Але ось фабричні гудки востаннє тричі проревли фініш, і енергія міста припинила свою роботу...

Заводи стояли.

Лише на околицях міста курилося кілька димарів:—то за потрійною стіною військової сторожі продовжували свою працю військові заводи.

Вулицями, дзвінко крещучи копитами по лункому бруку, туди й назад шпацирували ватаги поліцаїв. Інші ватаги ходили з будинку в будинок, і вишукували там мешканців, що так раптово відмовилися постачати місту свою енергію.

Але їхні труси й шукання були марні.

Робітництво залишило свої житла, й вийшло за місто, отаборившись в чотирьох кінцях, чотирма загрозливими таборами. Туди вони віднесли й енергію міста. В таборах панувало піднесення й гамір.

— Влада радам!—висіло там у повітрі.

Довколо робітничих таборів щільним кільцем залягли шерехи салдатів, що їх лиця виказували їхнє не тутешнє, а заокеанське, очевидно—слов'янське, походження. І так стояли ці два мури один проти другого, й мовчки, насупившись, дивилися, споглядаючи, вичікуючи й стежучи за кожним рухом супротивника.

Війська очікували розпорядження уряду, що, через брак енергії, позбавлений змоги переговорюватися телефоном, телеграфом і радіом,—зносився поміж себе дикунським способом—через кур'єрів і гонців. Це, очевидно, гальмувало справу вирішення уряду, й тому військові вичікувати, як зо всього видно, належало ще досить таки довго.

Військо злісно поглядало на тісні лави продуцентів енергії. А ті в свою чергу однаково люто позирали на хмари диму, що куйовдився з димарів військових заводів...

В цей час якийсь невідомий з рудою борідкою вже протягом кількох годин марно поривався пройти через щільні шерехи охорони довколо військових заводів, і добутися в середину. Він нервово похажав з двадцятью фальшивими паспортами в кешенях, не наважуючися пред'явити якогось із них...

До охорони довколо протигазового заводу підійшов інший невідомий,—з чорною борідкою і в круглих окулярах. Начальникові варті видався підозрілим його зовнішній вигляд. Він попросив перепуску.

До охорони довколо протигазового заводу підійшов інший невідомий,—з чорною борідкою і в круглих окулярах.

Невідомий простягнув йому картку й сказав дві слові. Начальник варти засяв, як сонце, і переломився на двоє. Невідомий спокійно перейшов через потрійну охорону сторожі й безборонно зник за брамою. Невідомий з рудою борідкою заскреготів зубами й, жбурнувши в ривчак двадцять паспортів, також попростував до начальника сторожі...

В цей час другий невідомий вже ввійшов у подвір'я заводу. Йому з укліном, запобігливо вказали кабінет адміністрації.

Він підійшов до дверей, озирнувся, і, коли побачив, що поблизу нікого немає, шмигнув у бік, і зник у коридорі, що вів до цехів заводу.

В пакувальному цеху він підійшов до крайнього вальцівника й сказав йому дві фрази. Вальцівник не глянув у бік невідомого й мовчки пішов праворуч. Невідомий пішов ліворуч... Але за п'ять хвилин невідомий, вальцівник і ще троє робітників зібралися в кутку за скринями.

Вальцівник швиденько кинув:

— Засідання повстанкому проти газового заводу вважаю за відкрите.—Потім, звернувшись до невідомого, запитав:—ти звідки, товаришу?

— Я з дорученням від ЦК,—простягнув йому невідомий картку.

— Викладай,—заохотили його слухачі.

Невідомий не примусив себе просити, й почав:

— Ваш завод має стати через півтори години, точно о 7-й. Тримайте весь час радіозв'язок з Ейджевудом. Уряд винесе свої постанови не раніш, як через дві години. За півтори години кутній табір робітників вчинить стрілянину, й зверне на себе увагу вашої сторожі. В той же час ви мусите знищити внутрішню сторожу й заволодіти міною. Над горішньою вежею ви тоді викинете червоний стяг. Тоді війська

зрозуміють, що міна у ваших руках, і боронячи своє життя, не гаючися втечуть з околиць заводу, а допомога поверне назад і теж закиває п'ятами. Коли стяг замає над вежею, а це мусить бути—у ч е р т ь н а в о с ь м у,—припинить роботу й захопить міну Ейджевуд. Тоді до вас уже не зможе підступити жадна собака. У вас все готове?—запитав він, кінчаючи свою мову.

— Все,—відповіли всі четверо враз:—на кожного внутрішнього вартового буде троє наших. Біля міни всі наші.

— А непевних багато?

— На кожного непевного двоє певних. Проте таких, що вагаються, дуже значний відсоток.

Невідомий похмурився.

— Це зле,—скривився він:—але ви можете сказати їм, що уряд виніс постанову всі протигази роздати лише буржуазії, робітникам же не видавати. Ви також можете збрехати, що есерівська аерофльота вже перелітає океан і, за короткий час, буде тут з хемічною атакою. До того ж розповісти, прикрасивши, про хемічну атаку імперіялістичної армії в СРСР.

— Щастя ж нам!—закінчив він:—будьте готові.

— Завжди напоготові!—відповіли члени повстанкому.

Невідомий вийшов. На його вустах грала посмішка. Він розглядав червону картку, що пред'явив комунарам:

— Три на одного, й два на одного,—засміявся він:—сили виявлено, що й треба було довести.

Перед дверима адміністрації він зупинився й постукав. Двері відчинилися й назустріч йому встало десяток чоловік з револьверами напоготові.

— Гальо!—всімхнувсь невідомий:—не пізнали?

Обличчя всіх роз'їхалися в радісну посмішку.

— Це ви?—Просив директор заводу, простягаючи невідомому замість руки револьвер.

— Ну?—оточили його інші.

— Все гаразд,—сказав невідомий:—викликайте допомогу на чверть на восьму.

— А раніше?

— Ні в якому разі! Це стурбує робітників, вони догадуватимуться, що їхні плани відкрито.

— Гаразд,—погодилися всі.

Невідомий вийшов, пройшов через оточення з салдатів із слов'янськими рисами обличчя, завернувши за ріг, сів у авто:

— Ейджевуд!—наказав він шоферові.

XXIV

МАСКАРАД

Портъери других дверей у кабінеті містера Юбералеса заколивалися тому, що людина, яка ховалася там підчас усієї розмови Юбералеса з Джойсом, хутко шмигнула до кабінету особистих секретарів, скоро тільки Джойс намірився йти.

Містер Петлюрисько—один з особистих секретарів Юбералеса—був дуже вражений з розмови, що йому пощастило підслухати. Він заклопотано забігав по кімнаті, нервово скубаючи волосся й лаючися мовою своїх предків. Протягом двох хвилин він разів п'ять глянув на годинника й щоразу не соромлячись добірно лаявся на мові своїх предків.

Було очевидно, що його нервувала саме повільність руху стрілок годинника.

Тому, коли в кімнату ввійшов містер Романисько—інший черговий особистий секретар Юбералеса, що оце прийшов на зміну,—містер Петлюрисько трохи не задушив його в обіймах, і нашвидку передавши йому, які були справи, схопив капелюха й вибіг.

Насамперед він забіг до першої ж телефонної будки й викликав якийсь номер. На досить таки нечемний запит, хто говорить, містер Петлюрисько порився в задній кешені, витягнув папірець, і, знайшовши там потрібний йому особистий його номер—сказав його в телефон.

Після цього дальша розмова провадилася не тільки у ввічливих, а навіть привітних і дружніх тонах...

Але містер Петлюрисько почув мало відрадного. Виявилось, що всі вже вийшли й розійшлися по заводах. Надних інструкцій ніхто йому дати не зміг. Тоді він вирішив чинити на власну відповідальність і з власної ініціативи.

Містер Петлюрисько вибіг на вулицю і насамперед зайшов до перукарні. Там він прибрав іншого вигляду.

Погладжуючи борідку, він вийшов на вулицю і сів у авто. Авто рушило у напрямку до протигазового заводу й зупинилось, не доїжджаючи, за рогом. Містер Петлюрисько зскочив на землю і зник.

Але шоферові не довелося на його довго чекати. За 5-ть хвилин він повернувся, розплатився з шофером, і пішов далі пішки, на цей раз прямуючи у напрямку до Ейджевуду. Пішки він пішов навмисне, бо сподівався зустріти по дорозі когось з відповідальних осіб, у якої він взяв би інструкції.

Містер Петлюрисько біг, озираючися по боках, стараючися прийти якомога швидше й в той же час не прогавити когось по дорозі. Це не було тяжко, бо вулиці були порожні й кожную людину видно було за квартал.

Проте нікого з потрібних йому людей містер Петлюрисько не зустрів. За двоє ж гонів до Ейджевуду його перегнало авто. В авті промигтіло обличчя, що видалось йому знайомим. Містер Петлюрисько ще раз заскреготав зубами. Добрих п'ять хвилин він витратив на те, щоб вилаятися й знайти авто. Знайшовши,

він тицьнув шоферові якусь картку й погнав його до Ейджевуду, навздогін попередньому.

Довколишне потрійне коло сторожі безборонно перепустило містера Петлюориська до зовнішніх мурів Ейджевуду. Начальник внутрішньої варти співчутливо на нього поглянув:

— Я не радив би вам,—сказав він:—іти туди. Там дуже неспокійно. Робітники знову баламутять. Неспокій зовні турбує їх. Нам довелося спустити залізні мури й ізолювати їх від зовнішнього життя. Це їх остаточно зірвало. Вони мітингують, —зареготався він:—але лобом наших залізних мурів не проб'ють. Проте потрапити до них я зовсім не бажав би. Звичайно, коли маєте якесь доручення, то можете пройти потайним ходом. Допіру пройшов туди містер...

Але містер Петлюорисько не слухав його. Він швидко потайним ходом подався в серце Ейджевуду.

XXV

ОСТАННІЙ ЕЙДЖЕВУД

У метрополітені було незвичайно тихо. Крицеві герметично закуті вагони без вікон і дверей, що раніш безупинним ланцюгом кружляли спіральним тунелем довкола вертикальних майстерень, спускаючися в нижні—горизонтальні, тепер застигли, й бовваніли блискучим гадом у півсмерку. Широкий головний тунель, що вів до горизонтальних цехів Ейджевуду й виходив у центральну залю, впирався тепер наприкінці в суцільний крицевий мур, що щільно засловив вихідний отвір, й таким чином відрізав цехам сполучення із горішньою частиною й виходом.

На хвилину холодний півсмерк розсіявся. Крицевий мур відбив вузький промінь червоного світла. Це зайнялася лампочка при дверях внутрішнього

ліфту. Глухо задудонів мотор. За мить клацнули дверці, й в смузї блідого світла з'явилися дві постаті: одна директорова, друга—невідомого чоловіка з руденькою борідкою. Вони підійшли до муру.

Рудий припав ухом до холодної криці. Сорокасантиметрова броня гула на низькій ноті, відбиваючи потойбічний гук. У центральній залі шумувало море людських голосів. Директор також приклав вухо до муру—резонатору.

— Ви чуєте?—схопив він рудого за руку, говорячи чомусь пошепки:—їх настрій підвищується! Є загроза...

— Але ж цього муру їм не зрушити! Ми то з вами в небезпеці, —перепинив його рудий:—покажіть мені, де тут у вас потайні двері?

Директор похашцем кинувся до бічної стінки. Намадавши один з шрубів, він злегка повернув його, Стінка розсунулася, відкривши широке, чорне провалля.

— Сюди,—прошепотів директор:—коли вертатиметесь,—повернете такий же з того боку, п'ятий від бантини. Ось він.

Директор старанно продемонстрував спосіб відкриття й закривання потайних дверей. Після цього рудий впірнув у чорне провалля.

Іти в темоті довелося не довго. Швидко заманячіло світло, й ще за хвилину він уже був у центральній залі.

Величезне помешкання центральної залі гуло, як вулик. Крицеві мури відбивали голоси й кидали їх безліччю лун під стелю. Тисячі засмальцьованих робітничих постатів згрудилися тісним натовпом. Від краю до краю було видно лише скуйовджені голови й спітнілі чола. Цієї хвилини настала тиша. Всі погляди звернулись на трибуну. Очі горіли. Тисячі

кулаків підіймалися раз-у-раз понад морем голів. Натовп ледве здержував свій запал, стежачи за словами й рухами промовця.

Рудий відразу оцінив загальний настрій. Він був доведений до крайніх меж напруження і кожну мить загрожував вибухом. Із задоволеною посмішкою він просунувся ближче.

З трибуни промовляв високий, стрункий чоловік з невеличкою чорною борідкою. Промова його була запальна й коротка. Натовп з ентузіазмом реагував на його заклики. Але, що тільки рудий дібрав зміслу в словах чорнявого, як задоволена посмішка враз зникла з його лица. Він заскреготів зубами. Таких слів він аж ніяк не сподівався почути з вуст чоловіка з чорною борідкою. Він здивовано глянув на кількох відомих йому комунарів, що оточували промовця й очевидно цілковито з ним погоджувалися. Розштовхуючи тісні ряди робітників, рудий рішуче попрямував до трибуни.

— Повстання охоплює весь світ!—гукав промовець:—за останніми звітами імперіялісти zostалися навіть без колоніального війська. Тепер черга лише за військовими заводами, й насамперед—за Ейджевудом. Коли повстане Ейджевуд, остання зброя фашистів буде в наших руках! Без газів імперіялісти немічні, як діти... Повстанський рух іде організовано під проводом Компартії. Я прийшов переказати вам останній наказ ЦК: у чверть на восьму ми мусимо вивісити над Ейджевудом червоний стяг.

Крицеві мури задзвеніли й ревом лун відповіли на вигуки ентузіазму.

Рудий вмить був уже поруч із промовцем.

— Товариші!—гукнув він. Але його вигук загубився в загальному гамірі.

— То-ва-ри-ші!..—ще дужче гукнув він і, схопивши дзвоник, закалатав, що було сили.

На нього звернули увагу. Авдиторія помалу затихла. Всі погляди із запитанням і здивованням зупинилися на його постаті.

— Товариші!—втретє гукнув рудий, коли в залі настала така-сяка тиша:—я говорю від імени ЦК, товариші. Все, що сказав попередній промовець, безперечно відповідає дійсності й постановам ЦК. Я сам прийшов сюди, щоб сказати те ж саме. Але зараз я закликаю вас не вірити цим словам. Не вірте їм!—повторив він:—я сам не розумію, в чім справа. Очевидно вороги довідалися про постанову ЦК, й використовують цю постанову з метою провокації... Бо цей громадянин—провокатор!

У першу мить натовп занімів. Але наступної хвилини крицева стеля заколивалася від вибуху протесту й обурення. Було ясно, що словам рудого не ймуть віри.

Промовець здивовано поточився назад...

— Містер Петлюрисько!—остовпіло прошепотів він:—містер Петлюрисько—особистий секретар Юбералеса?

І схопивши рудого за комір, він гукнув на весь голос:

— Товариші, це—загримований шпик! Це...—він не докінчив і швидким рухом відірвав рудому бороду. Це дало змогу тому звільнитися з його цупких рук. Він скочив на катедру, лишаючи в руках промовця й вуса.

— Ви можете вірити мені!—закричав він до залі, й замахав у повітрі рудою перукою, яку щойно також зірвав з своєї голови.

Приголомшений натовп відсахнувся.

— Сім!..—розітнувся одностайний вигук здивовання з тисячі грудей.

— Так, не містер Петлюрисько, а Сім,—звернувся до промовця колишній рудий:—російський комунар Сім, що, видавши себе за українського емігранта, вступив робітником до Ейджевуду, й водночас, за дорученням повстанкому, прикрившись ім'ям українського контр-революціонера й рудою перукою, втиснувся в особисті секретарі Юбералеса!

— Ура, Сім!—рванули робітники.

— Бий провокатора! Смерть йому!—виринуло водночас.

Сім швидко глянув у бік провокатора. Той стояв, спокійно схрестивши руки на грудях, і привітно всміхався Сімові.

Тоді Сім рухом руки зупинив натовп, що загрозово насувався на трибуну.

— Тепер я відкрию вам, хто провокатор!—гукнув він.

З цими словами він підскочив до промовця, що й досі всміхався, й схопив його за бороду й волосся. І те й друге залишилося у нього в руках...

— Містер Джойс!—тріюмфуючи скрикнув Сім, жбурляючи йому в обличчя перуку.

— Джойс!..

— Прокляття!

Сіма збили з ніг і відкинули на бік. Перекинувши бар'єр і трибуну, натовп посунувся до Джойса.

— Смерть провокаторові!

— Убить собаку Джойса!

Давня ненависть вибухла з робітничих грудей. Сотні мозолястих рук схопили Джойса за одяг. Десятки кулаків знялися над його головою.

— Смерть провокаторові!—звис одностайний рев.

Джойс шарпнувся. Але мозолясті руки цупко держали. Йому ледве пощастило звільнити одну руку. В очах його майнув жах.

— Стійте!—заверещав він:—одну хвилину! Одну тільки хвилину!

— Смерть!—відповіли тисячі грудей.

— Одну хвилину!—змолився він:—я все з'ясую.

У вільній його руці з'явився червоний партквиток. Він розмахував ним над головами, силкуючись видертися із залізних обіймів.

Червона картка остаточно зірвала юрбу.

— Підлий провокатор! Ти вкрав цю картку з кишені замордованого тобою комунара й використовував її для твоїх кривавих провокацій!

Але в цей час Джойсові пощастило вислизнути з рук робітників. Він скочив на перекинуту трибуну. З одяжі на ньому залишився лише комір. Голий, з розпатланим волоссям, закривавленим лицем, він стояв над юрбою й, розмахуючи руками, намагався перекричати її своїм захриплим голосом.

Джойс гукав:

— У чверть на восьму призначено повстання! Це правда! Ви можете вбити мене зараз. Але у чверть на восьму—повстання!

— Брехня!—відповів натовп.—Смерть йому!—перекотилося дзвінкою луною.

Джойс, напружуючи останні сили, розриваючи горло, гукав до посатанілого натовпу:

— Це не брехня! Це щира правда! Ви вб'єте мене зараз. Але у чверть на восьму ви мусите повстати. В цьому нема провокації. Інакше ви загинете!

— Але який же сенс тобі, провокатору, піклуватися за нашу перемогу?—враз запитало кілька чоловік.

Джойс ледве стояв на ногах. Кров, що текла з розбитої голови, заливала йому очі, стікала в рот. Він повернувся закривавленим обличчям до похмурих робітників:

— Коли не вб'єте мене зараз, і до смерти дасте мені 15 хвилин,—я з'ясую вам усе. Усе вам стане ясно. Я відкрию вам правду. Але раніш зв'яжіться з ЦК, чи протигазовим заводом і перевірте мої слова.

— Він одбріхується!—гукнуло кілька запальних голосів:—його треба зараз же вбити!

Але більшість уже починала вагатися. Слова Джойсові переконували її. Вона пристала на його пропозицію.

Сім лютував. Він із заціпенними вустами переконував товаришів не вірити, й розповідав подробиці Джойсових розмов з Юбералесом. Обурені робітники погрозово насувалися на жалісливу, скулену постать голого, закривавленого Джойса.

Нарешті повстанкому пощастило встановити лад.

— Ми завжди встигнемо розшматувати провокатора,—сказав голова:—багато часу ми не прогаємо, як запитаємо протигазовий завод.

Натовп похмуро погодився. Кілька чоловік вдалися до радіо. Викликати повстанком протигазового було справою однієї хвилини. Щоб усі могли почути відповідь, голова увімкнув гучномовець.

Через 5 хвилин гучномовець голосно подав відповідь. Обличчя всіх здивовано витяглися й непорозуміло переглянулися. Гучномовець слово в слово переказав слова Джойса, й додав, що за півгодини вони виступають. Нарешті повстанком протигазового закликав не вірити можливим провокаторам, що, довідавшись про цю постанову, старатимуться відвернути повстання, або прогаяти зайвий час.

Натовп ущух. Усі ніяково переглядалися, позираючи то на Джойса, то на Сіма.

— Хто ж із них двох провокатор?

Сім скипів. Він, бризкаючи слиною й нервуючись, засилав прокльони на Джойсову голову. Але натовп вагався. З одного боку Джойсові не вірили, з другого

боку—слова повстанкому протигазового кидали тінь на Сіма.

Джойс перший перервав загальне вагання. Він гукнув:

— У чверть на восьму Ейджевуд мусить повстати! Коли ви подаруете мені 10 хвилин, я розповім усе, й все вам стане ясно. І я, і Сім—ми обидва праві.

— Хай говорить,—почулися непевні голоси.

— Не треба слухати провокатора!—гукали інші.

Тоді голова повстанкому взяв справу в свої руки. Ставши поруч із Джойсом і пильно дивлячися йому в вічі, він почав говорити до нього:

— Містер Джойс, робітництво довіряло вам, як нікому. Кілька років ви були проводирем професійного руху. І треба сказати правду, найкращим проводирем. Так було до війни. Але ви не виправдали нашого довір'я. Ви голосували проти робітничої резолюції. Мало того,—ви стали найцирішим приятелем і попи-хачем Юбералесів. Тепер ви хочете переконати нас у тому, що ви не зрадник і не провокатор. Відповідайте ж, чому ви не голосували за робітничу резолюцію з приводу війни? Але говоріть правду, однак за 10 хвилин ви будете мертві.

Натовп замовк. Було чути, як тисячі робітничих грудей дихають напружено. Всі очі зупинилися на Джойсі.

Джойс трохи посунувсь наперед.

— Я прошу одного,—мовив він стиха, але виразно:—я прошу абсолютно вірити мені. За десять хвилин до смерти не брехатиму.

Джойс говорив далі:

— Якби тут був Том, він ствердив би мої слова. Й коли він прийде сюди за цих 10 хвилин, то я буду живий і реабілітований.

— Скоріше, без зайвих балачок,—розітнулися ви-гуки.

Тоді Джойс повів розмову коротко:

— Я був запальний робітник в стані капіталістів. І маю на це доручення політбюро. В партії є таємниці, які не виходять за політбюро й лишаються таємницями навіть для інших партійців. Мое шпигунство в стані капіталістів надто важна справа, щоб про неї знало більше як двоє людей.

Залою перейшов недовірливий шепіт.

— Брехня!—гукнув хтось.

Але Джойс уже опанував себе й голос його забрів дзвінко й впевнено.

— Проти робітничої резолюції я не голосував. Навпаки, я голосував за неї. Але на засіданні було лише два голоси за вашу резолюцію—мій і небіжчика Тіля.

При згадці про нещасного Тіля, натовп загав:

— Це ти вбив його, злодію!

Але Джойс покритив ці вигуки, і голос його затремтів, коли він говорив далі.

— Не я його вбив. Трапилося жахливе непорозуміння. Тіль попросив мою машину. Йому треба було їхати до Вашингтону, а в його авті вигоріла бензина. Якби він був живий, він ствердив би мої слова. Присягаюся його пам'яттю, за яку я люто помщуся!.. Ми вдвох голосували проти. Решта була—за. Коли все скінчилося, натовп почав обвинувачувати мене. Довести натовпові його помилку не міг ніхто. Іншим членам наради було вигідно, щоб панувала думка, наче остільки авторитетний робітничий проводир, як я, був за одно з ними.

— Чому ти сам не спростував наклепу?—глузливо запитав Сім.

Очі Джойса загорілися:

— От в тому то й річ!—гукнув він:—я одразу зрозумів, що мені нема сенсу спростовувати цей наклеп. Навпаки, в інтересах нашої справи, мені вигідно

було спровокувати себе перед робітництвом і в такий спосіб увійти в цілковите довір'я буржуазії. Це дало мені змогу знати всі їхні заходи, передавати їх до ЦК, й на кожному кроці їм перешкоджати. Правда, цим на деякий час я втрачав довір'я робітництва, але бути в стані ворогів підчас боротьби—надто потрібно. До того ж цим вчинком я обурював проти ради, провокуючи її, ту частку несвідомого, пацифістично спровокованого пролетаріату, що ще вірив їй. І ви, товариші, самі знаєте, що жовте робітництво відсахнулося від своїх проводирів і перейшло до нас тільки тому, що рада виявила своє справжнє обличчя. І це я своїми вчинками сприяв виявити її обличчя! Щождо голосування, то навіть, якби я голосував за, жадного злочину тут не було, бо однак—їх було більшість. Війна однак мала й мусить відбутися. Вона потрібна, як остання крапля в посуд суперечностей імперіалістичного світу й переходовий етап до світової революції.

Джойс замовк. Натовп стояв приголомшений. Жадна людина не знала, чи йняти, чи не йняти віри словам Джойса.

— Він бреше!—настоював Сім:—а його розмови з Юбералесом? Невже він заперечить їх?

Джойс повернувся до Сіма. В його очах під згустками крови блимнули веселі вогники:

— Товаришу Сіме!—гукнув він:—а ви хіба не були секретарем Юбералеса? Аджеж у наших розмовах з вами ви не виявляли себе комуністом? Мені доводилося брехати перед вами так, як і вам переді мною.

Однак це зауваження Джойсове мало переконало Сіма й інших робітників. Молодий робітник з гарячими очима підскочив до Джойса й замахнувся кулаком:

— Все брехня, собако! Чому ж, коли ти нащ, ти зривав нашу роботу? Чому тиждень назад ти з цієї

трибуни переконував нас не повставати й спровокував наш страйк? Що ти відповіси на це, негідний провокаторе?

Джойс мимохіть поточився назад і зблід. Запитанню робітника вторили тисячі голосів. Факт навмисного зриву страйку був надто очевидний.

— Відповідай!—ревів натовп:—невже й зараз ти будеш одбріхуватися й заперечувати свою ганебну роллю?

— Так, буду!—гостро відповів Джойс:—тисячу разів буду! І тут повстанком підтримає мене. Ви хочете знати, чому я зірвав ваше повстання? Це ж ясно кожній свідомій людині. Ми тільки тоді переможемо буржуазію, якщо виступатимемо організовано й одно-стайно. Часткові ж заколоти лише зменшують наші сили. Коли Ейджевуд хотів вчинити перше повстання, загальне повстання ще не було підготовлено. Буржуазія розчавила б вас, на ваше місце поставила б інших,—і ми програли б усю справу. Це раз. А подруге, Ейджевуд не може повстати раніше протигазового заводу. Якби навіть вам пощастило захопити газу, то ви не могли б скористати їх в боротьбі з буржуазією. Протигазовий завод був би в її руках і вона забезпечила б себе протигазами. Спочатку слід захопити протигази, паралізувати буржуазію, позбавивши її можливості оборонятися.

Джойс говорив далі. Але слів його вже не було чути. Вся зала заревіла й загула. Вигуки протесту й обурення мішалися з вигуками, що висловлювали Джойсові довір'я. Один мітинг розбився відразу на кільканадцять. В кожному кутку з'явилися промовці. Джойсові слова запально дебатовалося. Суперечка загрожувала перетворитися на бійку. Марно повстанком намагався встановити лад. Пристрасті спалахнули. Комфракція згрудилася довколо трибуни. Вона

була прихильна до Джойса. Вони починали йому вірити. Біля радіоприймача поралося кілька чоловік, викликаючи й шукаючи по цілому Нью-Йорку чорношкірого Тома. Він один міг ствердити слова Джойса,—решта членів політбюро давно роз'їхалося по Америці. Найекспансивніша частина оточила Джойса й закидувала його сотнями запитань. Нарешті Джойсові пощастило перекичати всіх:

— Не забувайте,—гукав він:—в чверть на восьму ми мусимо повстати!—І він коротко розповів загальний план повстання:

— У чверть на восьму протигазовий вже буде в руках робітництва. Користуючися з свого авторитету в адміністрації протигазового, я переконав її викликати військо саме на чверть на восьму, але в цю мить вони вже не підійдуть до заводу. Важіль до мін, що довколо заводу, буде вже в наших руках. Все біле військо злетить у повітря.

— Ура!—гукнули передні лави.

— Негайно ж зв'язатися з протигазовим!

— Але чому ж ти не відкрив нам відразу очі,—напосідали на Джойса:—чому ти не виявив нам своєї ролі? Чому, ліквідуючи той заколот, не сказав справжніх причин?

Джойс знову змушений був забрати слово:

— Я не міг цього зробити,—з'ясував він:—я не міг одкритися вам. Серед вас багато шпиків. До того ж вас самих спровокувала на цей заколот буржуазія, що хотіла зменшити наші сили. Вашими устами говорила провокація. Вашими ухами слухала провокація. Якби я одкрився вам, це все одно, що я одкрився б провокації і нашим ворогам. А це зірвало б наші плани. Конкретно: я не зміг би ліквідувати першого заколоту, який вів усю справу революції на певну загибель.

— Ура, Джойс!
— Хай живе Джойс!—пролунала одностайна дужа відповідь.

— Хвала непереможному Джойсові!
Розпалені ейджевудці рвалися на діло, піднесення досягло найвищої точки.

— До мін!—гукали деякі:—до мін! Зірвати Ейджевуд у повітря! Паралізувати фашизм!

Натовп ринувсь до горішніх сходів, що вели до мінонерки. Але Джойс зупинив їх:

— Стійте, товариші! Зривати Ейджевуд нетреба. Імперіялістична армія вже розпочала хемічну війну. Робітництво СРСР вже душать газами.

Дикий рев обурення був відповіддю на ці слова. Джойс вів далі:

— Не зривати Ейджевуд ми мусимо, а захопити його в наші руки й повернути проти буржуазії...

В цей момент мури Ейджевуду захиталися. Залізні ізолятори загуділи. Стеля й підлога заколивалися. Цілий град землі й бетонного скалля рясно посипався на голови переляканих людей. Не можучи встояти на ногах, на ґрунті, що коливався, як кисіль, люди падали один на одного, з вигуками дивування, болю й жаху... Не встигли ще вщухнути відгомони першого вибуху, як невимовний гук від нового вибуху струсив повітря захованого під землею Ейджевуду.

— Що це? Нас зірвано!—розітнулися перелякані вигуки.

Але Джойс дзвінко гукав у рупор:

— Спокій, товариші! Перемога! Це протигазовий зірвав довколишні міни! Це значить...

Джойс не договорив. Його перебив гучномовець. Протигазовий повстанком вітав Червоний Всесвіт, і сповіщав, що завод захопило робітництво. Мінні заклади довколо заводу зірвано разом із військом, що

йшло на них. Стотисячна армія білих злетіла в повітря.

— По місцях!—гукнув голова Ейджевудського повстанкому:—до мін!

Робітництво лавою посунуло до виходів. Сім вів перед у групі, що мала йти потайним ходом.

Але всі зупинилися ще на мить, щоб підвести голови д'гори.

В горішніх контрольних дверях при мінонерці стояла велетенська постать чорношкірого Тома:

— Протигазовий впав!—гукнув він.

— Дайош Ейджевуд!—додав він, чомусь по-руськи.

XXVI

ЖАЛОБА ЧИ РАДІСТЬ

Стріли, що розітнулися в мертвій тиші, викликали в похованих у льоху останній проблиск свідомости. Вони заворушилися й застогнули.

Атрофованими, байдужними нервами й до болю гострим зором, що переборював п'тьму, Гайя стежила за рухами військового. Хитаючися й хапаючи розпростертими руками повітря, він, як сновида, непевно простував до дверей. Ось він лапнув по причалку, по скобі, брязнув колодкою...

Почуття самозахисту сколихнуло в свідомості передсмертну байдужість. Повільно, далеко повільніше, ніж слід, в мізок Гайї вплазувало чуття жаху:

— Він одчиняє двері, він впустить газ!

Бажання жити, безглузде в цю хвилю, але непереможне жадання продовжити останню, хоч і болісну, мить свого життя, вернуло Гайї сили. Вона схопилася на ноги й несамовито закричала:

— Не відчиняйте!—і знову знеможена впала.

Але було вже запізно...

Зібравши останню силу, він вхопив колодку й смикнув. Двері враз розчинилися на всю ширину. До льоху вітром ринув потік надвірнього повітря, й заколивав мережево повутиння в кутках.

Військовий, що в першу мить знесилено впав при порозі, став на рівні ноги, й зник за дверима...

Струміль вітру залоскотав кучерика волосся на скронях Гайї. Вона підвела голову й мимохіть потягнулася до широкої відтулини дверей. Змучені груди випростувалися, легені пожадливо з болем пили отруту.

За першим болісним подихом Гайя відчула, як кров заворушилася у її жилах і хутко-хутко забилися живчики. Вона зітхнула ще. І на цей раз груди напнулися вільно, без болю.

Гайя підвелася, їй вернулися відчуття.

Інші люди заворушилися. Запіненими, закриваленими вустами вони хапали п'янючий напій і здивовано притомніли...

У цю мить знадвору почулися вигуки військового. Він біг сюди... Засапаний, але радісний і дужий, він став на дверях.

— Повітря чисте! Газів нема!—не прокричав, а проспівав він.

Льох відповів йому зневірливими стогонами й нервовими риданнями...

Шалена радість пройняла Гайю. Вона відразу повірила сумнівній звістці. Бо жадала їй вірити. Вона не хотіла й подумати над тим, де ж поділися гази? і чи не помиляється товариш? Видобуваючися на поверхню й несито дихаючи, на мить у її свідомості блимнула зневіра,—а чи не втягую я в себе з цим цілющим повітрям краплинки прихованої отрути? Але вона зразу ж заспокоїла себе, бажаючи краще дихати навіть отрутою, ніж вмерти із задухи.

Вулишна пуста жажнула Гайю. З кінця в кінець не видно було жадної живої істоти. Будівлі дивилися темними очами—вікнами спорожнілих жител...

Спираючися на руку військового й одночасно підтримуючи зовсім кволого Владарада, Гайя не йшла, а линула туди,—до будинку ЦК. Лише там вона зможе відчутти себе в небезпеці.

І раптом, приспана пам'ять вернула їй забуту наче, жахливу звістку—Володимир же вмер...

Земля втікла з-під її ніг. В очах потемніло. Неприютніючи, вона сперлася на паркан...

Коли в льоху, задущуючися без повітря, вона одібрала цю звістку телефоном від Кіма, разом з шифрованою радіограмою, її атрофована свідомість не спроможна була зрозуміти й реагувати. Тепер же горе й відчай стиснули їй серце.

— Мій Во вмер! Мого Во нема!—голосило в її грудях і било в мозок. Ридання зчавлювали горло...

Але Гайя перемогла себе. Вона міцніше сперлася на руку товариша, і знову рушила далі. Обличчя їй закам'яніло й очі враз глибоко запали...

Раптом тишу порушили якісь дивні звуки. Не то—працювала десь молотарка, не то—гудів великий джміль. Товариші здивовано оглядалися.

— Аероплян,—догадався Владарад, і серця товаришів захолюнули:

— Невже, знову гази?

Туркотіння зростало й наближалось.

Разом із ним зростав і дужчав вітер, який щойно знявся. В повітрі відчувалася вогкість...

— О, благодатний вітер!—радісно скрикнув військовий:—він розвіє гази, й не дасть їм сісти на землю. Нам не страшний цей літун!..

Туркотіння раз-у-раз дужчало. Десь близько скажено працював мотор, і не один, а багато—безліч. Наче

тисячі літунів аерофльоти сідали в цей час десь близько на землю. Вітер зростав.

Товариші здивовано зупинилися. Але зараз же змушені були вчепитися за паркан, щоб не впасти. Скаженим буревієм на них налетів порив вихру. Над землею ішла хуга. Вона відривала тіла товаришів від паркану, жбурляла ними, змушувала їх хапатися знову за паркани, дерева, корчі, й знову, відриваючи, жбурляла долі... Хмари піску, листя, й каміння знімалися й засипали товаришів, сліплючи очі й раничи шкіру... Їх поняв жах...

— Смерч! Самум!—догадався хтось з них, гублячи притомність од болю й жаху.

Вихор не вгавав. Скажене туркотіння росло й росло. Чуття відмовлялося реагувати на божевільні згуки...

Хуга досягла найбільшої сили.

І тут запорошені очі напівживих товаришів побачили дивовижну...

Повз них поволі проплазувала якась велетенська почвара, що брязкала, дзвеніла й насичувала залізним гуком повітря. Велетенські колеса рили по твердому бруку, трошучи його в нівець. Ззаду щось дико торохкотіло. А спереду й зверху—наче їхав величезний млин—вітряк, махаючи в повітрі довжелезними крилами...

Воднораз на них бризнуло рясним дощем. Але дивний дощ—він не падав із неба, він вихором і чорторієм наче бив з дивовижного виру. Тиск дощових струменів був такий великий, що ніби суцільна стіна валила з ніг, прибивала до землі і забивала подих. Навіть рослини припали до землі, немов успразі пожадливо смокчучи воду.

Зовсім очманілі, напівмертві товариші на деякий час втратили змогу відчувати, що діється. Вода, вихор, гук—все це змішалось в єдиному відчутті болю і жаху.

Вода, вихор, гук—все це змішалось в єдиному відчутті болю і жаху.

Ще мить і життя б покинуло їхні побиті, знівечені тіла...

Та залізна потвора пересувалася із швидкістю залізничного потягу. За мить вона щезла за рогом вулиці, лишаючи зомлілих товаришів у піску і воді.

Гайя перша очуняла, і допомогла підвестися іншим. Вони незрозуміло дивилися вслід дивній марі, силкуючися збагнути, що це за дивовижа.

Вихор ущух. Погода знову настала прозора і тиха. Лише здалека, з різних боків ще чулося відгомони залізного брязкоту й торохкотіння—то шумував вітер і завивала хуга. Але й це хутко ущухло.

Військовий раптом зареготав.

— Дурні ми! Та це газоглушители й нейтралізатори отруйних газів. Це зброя наших загонів активної оборони ОСО-Авіохему. Вони їздять вулицями міста, розвівають у повітрі рештки отруйного газу та нейтралізують водою й вапною ту отруйну рідину, що сіла на землю.

Товариші засоромлено перезирнулися. Вони зовсім забули про цей винахід, що про нього стільки говорилося перед війною...

Перші відживлені сили вони зовсім неекономно витратили на вибух радісного, розчуленого реґоту.

Але новий шум спинив їхню увагу—тепер вже очевидно—це дуденіли аероплянові пропелери. Вони звели очі догори і побачили незлічимі зграї літаків. Літаки линули зовсім низько над землею, і в них не важко було пізнати радянських бронезгубців. Вони вишикувалися бойовими трикутниками і линули на захід—мабуть навздогін аероворогові. ❧

— Наші ескадрилли! Наші ескадрилли! Яка їх сила—зачарована, сповнена ентузіязму, захлинулася Гайя:—вони летять за ворогом, вони доженуть його!

— Ескадрилля Розрив!—додав військовий:—я пізнаю окремі аеропляни.

Він почав навіть називати їхні наймення, але фльота поринула високо вгору і вже розпізнати можна було лиш пунктир бойових трикутників.

В цей час повітря знову здригнулося, відбиваючи пронизливий вереск сирен.

— Ї-у-ї-у! Ї-у-ї-у!

Але тепер це вже були не тривожні, моторошно-дратівливі згуки. Вони не рвали, не шматували нервів: голос їхній був нижчий, спокійніший і лагідніший. Вони закликали до ладу й спокою. То вартові сповіщали про кінець повітряної атаки і про загальну безпеку—отруту було нейтралізовано.

Вулиці вже відживали. Приватні мешканці ще не наважувалися лишати своїх льохів і протигазів, але військові загони вже заворушилися. Засновигали авто, важко затупотіли великі військові автобуси, грузовики й панцерники.

Товариші з легким серцем рушили до ЦК.

ЦК жило вже повним життям.

Бадьорі комунари сновигали туди й назад. Перед будинком купчилися юрби народу. Стомлені та знервовані бойці, з полегшенням зітхаючи, знімали проти-газові машкари. З танку промовляли. Промови були радісні й певні майбутнього:

— Першу газову атаку відбито якнайлегше!..

Добувшись нарешті до ЦК, Гайя відчула себе зовсім знесиленою. Нерви її, що такий довгий час були надміру напружені, зовсім впали. Штучне піднесення змінилося знову на горе й відчай. Вона ледве дійшла до першої кімнати й немічно опустилася на фотелю. У свідомості її жила одна думка:

— Володимир умер...

Кімната, куди вона зайшла, була радіопередавальна. На десятках невеличких столиків, що вишикувалися вздовж, стояли блискучі телеграфні апарати.

Гайя сперлася на край близького столика і впала головою на холодні дошки... Сліз не було. Була якась порожнеча... Втопивши затуманений зір у просторінь, не думаючи й не відчуваючи, Гайя просиділа кілька часу, не помічаючи того, що байдужою рукою торкає клавіш—вмикає й вимикає його. У всі боки світу полинули беззмістові радіотелеграфні хвилі. Гайя не вважала, що несвідомо її рука починає вибивати клавішем літери. Літери в'язалися в слова. Слова в речення... і сам собою складався виклик, повний печалі й любови...

— Во, де ти? Во, де ти?—запитувала безмежну просторінь її рука...

Сумний виклик линув по всіх світах: його приймали тисячі телеграфних станцій. І тисячі здивованих телеграфістів незрозуміло вслухалися в нього, силкуючися дібрати зміслу...

Враз Гайя зупинилася, й перелякано зняла руку з клавіша. Очі її безглуздо втопилися в апарат.

Приймальний клавіш раптом впав і затремтів передаючи...

На запит Гайї прилинула відповідь...

Тільки зараз вона усвідомила собі зміст свого запиту... Тремтячими руками вона увімкнула приймальника й наділа радіовуха...

Минула мить... Відповідь знову прийшла... Ноги в Гайї ослабли й підігнулися. Все закружляло в очах...

З далекої безмежної просторіні линула відповідь:

— Здравствуй, Гайо...

Але Гайї лише на мить потьмарилося в голові. Вона вже зручно сіла на стілець, і бадьоро приймала радіолист, уважно записуючи формули.

XXVII ЗАКІНЧЕННЯ

Вісті про події в Америці—повстання робітників, падіння військових заводів і початок громадянської війни—за кілька хвилин облетіли весь світ. Їх засиляли у всі боки Нью-Йорські радіостанції, що їх охороняла червона гвардія.

Всесвіт причаївся...

Інтервенські літуни, що вирушили в першу атаку на СРСР, одібрали ці звістки підчас свого перебування високо над радянськими землями.

Сполоханими лавами вони полинули назад, і збилися-заметалися в повітрі, як підстрелені птахи. Вони не могли вернутися додому, де панував червоний терор, не могли сісти і в радянських країнах. Десятками тисяч злітали вони на терен Польщі, поспішаючи заховатися.

Інтервенські стратеги обернули Польщу й Галичину на військову базу. Всі військові сили збилися тут. Багатомільйонне військо посіло домівки тубільців. Склепи закидано харчем і військовим приладдям. Всі майдани, пустирі, спортивні поля, ба навіть базари, обернено в аеродроми. Літуни вдень і вночі маяли крилами над містами. Шляхами й дорогами тягнулися довгі валки обозів і лави салдатів. Військо, як сарана, посіло чужу землю. Воно знищувало за собою все, з'їдало всі харчі й поживу тубільців. Мирне населення поволі конало з голоду...

Далекі галицькі села палали: там забрано все, й «нахабні» селяни, конаючи від голоду, хотіли протестувати. В місті з робітництвом поводитися ще простіше: незадоволених просто вішали.

Країна пустіла...

На спопелілих руїнах залишалися лише німечні й діти. Зате в лісах і узліссях зростали загони повстанців.

Фронтowe командування засилало до своїх проводирів радіо за радіом:

— Повстанці псують транспорт, перешкоджають комунікації війська, палють склади й роблять сотні інших шкод! Потрібні рішучі заходи!

— Пустіть на них гази,—наказали проводирі.

— Але ж ще неможливо,—скипіло польське панство:—вони ж серед нас, ці гази можуть обернутись на нас. Та й власне військо можна перетрутити.

— Тоді палить їх знову!

І їх палили. Палили доти, доки всю країну не обернули й пустку,—і погорільці знову повставали.

Літуни, що тікаючи з СРСР, сідали на польські землі, потрапляли до повстанців. Повстанці озброювались літунами й газами. Зухвало вони насакували на аеродроми й громили їх. Коли радянська кіннота перейшла кордон, повстанці разом з нею трошили інтервенське військо...

Коли до фронтового штабу радянського війська дійшла звістка, що ворог вжив сміхотного газу, начштабу коротко запитав, чи поблизу є річка або став.

— Єсть,—відповів ад'ютант.

— Накажіть кінноті гнати всіх отруєних у воду,—наказав начштабу.

— Але...—почав ад'ютант.

Начштабу грізно глянув на нього...

За півгодини загін кінноти вдягнутої в гумове вбрання простував уже до фронту.

З болем і жалем лушили козаки своїх товаришів нагаями, женучи отруєних до річки. Ті сміялися й, пританцьовуючи, бігли перед кіньми...

Коли ж тісне коло кінноти приперло їх до крутих берегів і, потиснуло у воду, до божевільних вернулася краплина розуму. Вони пручалися, дерлися крізь стрій, падали під копита й билися, не перестаючи заходитися веселим сміхом...

Були такі, що захлинулися... Але більшість, ввірнувши у воду й позбавившись одразу сміху, вертали на берег врятовані від смерті.

Останки розбитого аеропляну звернули увагу кіннотчиків—ззаду літуна, на хвості, було прив'язано довгий червоний стяг. З-під уламків витягнули два тіла. Нещасні ледве дихали. Але одного пощастило вернути до життя. Це був Володимир.

— Проведіть мене зараз же до радіо,—просив він, зомліваючи.

Товариш Кім виліз з протигазу, що в ньому ходив увесь цей тиждень і глянув на календар: календар показував червоне—перше травня.

— Значить, з празничком,—всміхнувся Кім, і сів до радіозвітів. Весела й тріумфальна посмішка не сходила з його лица до кінця читання.

— Громадянська війна на мазі!—потер він руки:—значить буржуазії амба!

Далі він взявся до ділових паперів. Перший лежав на підпис першотравневий наказ Комінтерну:

— ...сьогоднішнє перше травня—свято перемоги праці й помсти. У сьогоднішній день не мусить бути жадного пролетаря, що не тримав би зброї в своїх руках. Пролетарю,—будь готовий!

підписано: Р е в к о м С в і т о в о ї К о м у н и.

Кім закінчив справи. Йому треба поспішати на демонстрацію. Вже вулицями йдуть оркестри.

Згуки жалібного маршу зупинили увагу Кіма. Він підійшов до вікна.

Вулицею йшла величезна юрба. Майоріли сотні червоночорних прапорів з іменами на них—це ховали жертв наскоку імперіялістів. Останнім несли стяг з почесною вартою біля нього. Кім прочитав напис:

— тов. Володимир. Донецький округом. Загинув за владу рад на передодні світового Жовтня.

— Бідний хлопець!—з сумом подумав Кім. Він хотів ще щось додати, але несподівано стяг спустили. Серед натовпу сталося невеличке заворушення. Стяг то піднімали, то спускали. Почесна варта відійшла на бік. Стяг зовсім зник.

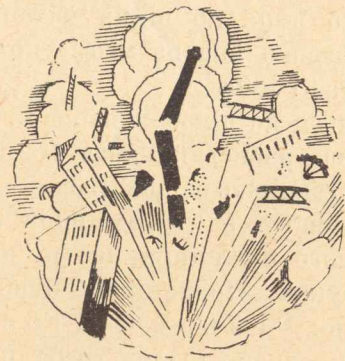
Здивований Кім хотів відчинити вікно, щоб довідатись, у чім річ, але в цей час постукали в двері.

— Увійдіть,—сказав Кім.

Двері розчинилися й ввійшла Гайя. Вона простягнула Кімові пакет:

— Товариш Володимир передав щойно формули газів,—сказала вона.

1925 р.

**СКЛАД ВИДАННЯ:
КНИГОСПІЛКА**

Харків, Горяїнівськ. пр. 2
Київ, ул. Воровського 48
Одеса, вул. Ласалія 12

ПРОВЕРЕНО — 88

Ціна 1 крб. 20 коп.